

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΡΑΚΗΣ
ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΙΔΡΥΤΗΣ: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ – ΙΟΥΝΙΟΣ

1954

ΕΣΤΙΑ Κ.Π.Ε.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

150 ΧΡΟΝΙΑ ΕΠΕΙΤ' ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ IMMANUEL KANT

Στις 12 Φεβρουαρίου 1804 πέθανε, σε ηλικία 80 ετών, στο Königsberg της Ανατολικής Πρωσίας ο μεγάλος Γερμανός φιλόσοφος, ένας από τους μεγαλύτερους των νεώτερων χρόνων, Έμμανουήλ Κάντ. Εφέτος συμπληρώνονται 150 χρόνια από το θάνατό του. Και οι πνευματικοί κύκλοι, σε όλο τον κόσμο, πανηγυρίζοντας αυτή την επέτειο προσπαθούν με δημοσιεύματα και συστηματικότερες μελέτες να δείξουν τη βαθειά επίδραση που είχε η φιλοσοφία του στην επιστημονική σκέψη όλων των πολιτισμένων χωρών της οικουμένης. Γιατί τα έργα του Kant, μεταφρασμένα σε όλες σχεδόν τις κυριότερες γλώσσες του κόσμου, αποτελούν σήμερα κείμενα κλασικά της φιλοσοφικής παιδείας και έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση του πνευματικού πολιτισμού μας.

Συμμετέχοντας στον παγκόσμιο έορτασμό ή «Νέα Έστια» δημοσιεύει σήμερα την παρακάτω διεξοδική μελέτη του κ. Ε. Π. Παπανούτσου άπάνω στις κεντρικές γραμμές της φιλοσοφίας του μεγάλου Κάντ.

Η «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ»

I

Κάθε πρωτότυπη φιλοσοφική σύνθεση, σαν έργο που αναβλύζει από τὰ έσωτερα βάθη μιās δυνατής προσωπικότητας και που δέν γεννιέται από μόνη την κίνηση του καθαρού στοχασμού, έχει εκτός από τὰ αντικειμενικά της νοήματα και μιὰ σημασία είδικά προσωπική, σχετική με τις προθέσεις του σοφού που την έπλασε, για να έκφράσει με τὰ σχήματα και τὸ περιεχόμενό της τὸν δικό του έσωτερικό κόσμο. Από τὰ νοήματα πάλι τὰ αντικειμενικά του έργου άλλα εισορμοῦν στην κίνηση τῆς πνευματικῆς ζωῆς, γονιμοποιῦν τὴ σκέψη τῶν μεταγενεστέρων και γίνονται λίγο ὡς πολὺ μόνιμες κατακτήσεις του πνεύματος μιās ἐποχῆς, ἑνὸς λαοῦ ἢ ἑνὸς πολιτισμοῦ, και άλλα ἀκίνητοῦν και ἀδρανοῦν ἕως ὅτου ἢ ἀναζητηθοῦν και ἀναζωογονηθοῦν ἀπ' άλλους ἀνθρώπους και καιρούς, ὁπότε θὰ παίξουν κι' αὐτὰ τὸν ἱστορικό τους ρόλο στην κίνηση του πνεύματος, σαν τὰ πρῶτα, ἢ ἀποξεχαστοῦν και νεκρωθοῦν ὀριστικά με τὴν ἀνέκκλητη καταδίκη ὅτι εἶναι ἐντελῶς πιὰ ξεπερασμένα, ἐφήμερα και ἀχρηστα για να προωθήσουν τὴ φιλοσοφική σκέψη σε νέες κατακτήσεις. Και συμβαίνει πολλές φορές αὐτὰ τὰ τελευταία, τὰ θνησιγενῆ, να ἐκτιμοῦσε πολὺ ὁ σοφὸς που τὰ στοχάστηκε και σ' αὐτὰ να ἔβλεπε τὴν ἱστορική σημασία του έργου του, ἐνῶ τὰ πρῶτα, που ἀναδείχτηκαν πραγματικά γόνιμα και στερέωσαν τὸ ὄνομά του μέσα στην ἱστορία του πνεύματος, να μὴ τὰ θεωροῦσε ὁ ἴδιος σημαντικά και να μὴν ἔδινε σ' αὐτὰ θέση πρωτεύουσα μέσα στο

σύστημά του. Κάθε πνευματικό έργο ζεῖ κι' αὐτὸ τὴ ζωὴ του, έχει ἐπομένως και τὴ δική του μοίρα, που εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ ζωὴ και τὴ μοίρα του ἀνθρώπου που τὸ δημιούργησε και ξοφλώντας τὸ χρέος του τὸ παράδωσε στην ἐποχὴ, στο λαὸ του και στον πολιτισμὸ τους.

Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ πῶς πολλές φορές μέσα σε μιάν ἱστορικά σημαντική φιλοσοφική σύνθεση ὑποκειμενικές προθέσεις, ἀντικειμενικά νοήματα και ἱστορικά γόνιμοι στοχασμοὶ δέν συμπίπτουν. Μιάν ἄλλη ἀποψη παρουσιάζει ἕνα σύστημα φιλοσοφικό, ὅταν τὸ κοιτάξουμε με τὰ μάτια του σοφού που μόχθησε για να τὸ συνθέσει, σαν ἐκφραση του έσωτερικοῦ του κόσμου. Ἄλλη πάλιν ὄψη παίρνει, ὅταν τὸ θεωρήσουμε στην ἀντικειμενική του ὑπόσταση, σαν έργο με τὰ αὐθύπαρκτα νοήματά του, ἀνεξάρτητα δηλ. ἀπὸ τις προσωπικές ἐπιδιώξεις του δημιουργοῦ του. Κ' ἕνα τρίτο τέλος πρόσωπο μᾶς παρουσιάζει, ὅταν τὸ συνοψίσουμε σε ὅ,τι γόνιμο και ἰδιότυπο, σε ὅ,τι ἱστορικά σημαντικό έχει με τὰ ἐπιτεύγματά του προσφέρει στην κίνηση τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ἡ ἀλήθεια αὐτὴ ἰσχύει περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη περίπτωση για τὸ φιλοσοφικό σύστημα του Immanuel Kant. Ὑπάρχει ἕνας «καντιανισμός», ὅπως τὸν ἤθελε, τὸν ἐπιδίωξε και τὸν ἔβλεπε μέσα στο έργο τῆς ζωῆς του ὁ ἴδιος ὁ Kant ἕνας δεύτερος «καντιανισμός» που βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀντικειμενική θεώρηση του συστήματός του, ὅταν ἡ θεώρηση αὐτὴ στηριχτεῖ ἀποκλειστικά στην ἐρμηνεία τῶν κειμένων και στὴ σύνταξη

τῶν στοχασμῶν του — δταν δηλ. γίνει ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, ἀλλὰ ἐνὸς ἀντικειμενικοῦ ἐρμηνευτῆ πού θὰ ἀγνοήσει τὸ φιλόσοφο καὶ θὰ προσέξει τὴ φιλοσοφία του στὴν αὐθυπαρξία τῆς καὶ τέλος ὑπάρχει ἕνας τρίτος «καντιανισμός» πού συντίθεται ἀπὸ 'κεῖνα μόνο τὰ στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας του πού ἀποτελοῦν τὴν πραγματικὴ τῆς προσφορά στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος—ἀντιπροσωπεύουν δηλ. ὅ,τι ἔμεινε, μένει καὶ θὰ μείνει ἴσως γιὰ πάντα, σὰν ὀριστικὴ καὶ μόνιμη κατάκτηση τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ ἀπὸ τὴν ἐπίνοια καὶ τὸ μόχθο αὐτοῦ τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἀνθρώπου. Γιὰ τοῦτο διαφωνοῦν καὶ φιλονεικοῦν ἐρμηνευτὲς καὶ ἱστορικοί, ὁπαδοὶ καὶ ἀντίπαλοί του ὡς πρὸς τὸ «πραγματικόν», τὸ «ὀρθόν» ἢ τὸ «βαθύτερον» νόημα πάρα πολλῶν ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες σκέψεις τοῦ μεγάλου φιλοσόφου. Ἄλλοι κινοῦνται μέσα στὸν πρῶτο, ἄλλοι μέσα στὸν δεῦτερο καὶ ἄλλοι μέσα στὸν τρίτο «καντιανισμό»—ἀλλὰ τὰ τρία αὐτὰ συστήματα ἰδεῶν μποροῦν βέβαια (καὶ πρέπει) νὰ συμφῶνουν σὲ πολλὰ σημεῖα τους, σὲ πολὺ περισσότερα ὅμως δὲν συμπίπτουν καὶ σὲ μερικὰ ἀκόμη βρίσκονται σὲ ἀντίθεση μεταξύ τους. Ἐξ οὗ καὶ οἱ ἔριδες καὶ ὁ θόρυβος τῶν «ἐρμηνευτῶν».

Ἀπὸ τὰ ἀντιλεγόμενα σημεῖα τὰ πιὸ σοβαρά, γιὰ τὴ θέση πού κατέχουν μέσα στὸ καντιανὸ σύστημα καὶ γιὰ τὴ σπουδαιότητά τους γενικά, εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὰ ἑξῆς: 1. Εἶναι ἄραγε ὁ Kant ὑπέρμαχος τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ προσφέρει μὲ τὴ φιλοσοφία του μιὰ νέα θεμελίωση καὶ δικαίωση τῶν ἀρχῶν αὐτῆς τῆς παλαιᾶς ὅσο καὶ ἡ φιλοσοφία σχολῆς, ἢ—ἀντίθετα—εἶναι ἐκεῖνος ἀκριβῶς πού μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ Λόγου ἐχάραξε τὰ ἀνυπέρβλητα ὄρια τῆς ἀνθρώπινης νόησης στὴν προσπάθειά της νὰ φτάσει σὲ μιὰν ἔγκυρη γνώση τοῦ κόσμου, κ' ἔτσι περιορίσει τὶς δογματικὲς ἀξιώσεις της δίνοντας μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ τελευταῖο καὶ ὀριστικὸ πιάχτύπημα στὸν ὀρθολογισμό; 2. Εἶναι τάχα ὁ Kant ὁ ἀνακαινιστὴς τῆς μεταφυσικῆς φιλοσοφίας, ὁ στοχαστὴς πού ἔθεσε νέες βάσεις «σὲ κάθε Μεταφυσικὴ τοῦ μέλλοντος πού θὰ παρουσιαστῆ σὰν ἐπιστήμη» (ἀπὸ τὸν τίτλο τῶν «Προλεγομένων» του), ἢ—ἀντίθετα—εἶναι ἐκεῖνος ἀκριβῶς πού μὲ τὴν κριτικὴ του ὀξύνουσα ἔδειξε τὸ ἀνυπόστατο τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν καὶ τὴ ματαιοπονία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης πού προσπαθεῖ νὰ λύσει μὲ καθαρὲς λογικὲς ἔννοιες τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα; 3. Εἶναι τάχα ὁ Kant ὁ σοφὸς πού κύρια μέριμνά του εἶχε νὰ στηρίξει τὴ θεωρητικὴ γνώση, τὴν Ἐπιστήμη στὴ γενικότητά της, σὲ ἀπαρασάλευτες ἀρχὲς προστατεύοντας τὶς ἀλήθειές της ἀπὸ κάθε φανερό ἢ κρυφὸ σκεπτικισμό, ἢ—ἀντίθετα—εἶναι ἐκεῖνος ἀκριβῶς πού στένεψε

τὴν περιοχὴ τῆς γνώσης, γιὰ νὰ δώσει εὐρύχωρο τόπο στὴν πίστη, ἐκεῖνος πού ὑποτάσσοντας τὸν θεωρητικὸ στὸν πρακτικὸ Λόγο εἶπε καθολικὲς καὶ ἀναγκαῖες, ἐπομένως ἀπόλυτες μόνο τὶς ἠθικὲς ἀξίες, καὶ ὄχι ἀπλῶς νόμιμα, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαῖα τῆς πρακτικῆς συνείδησης τὰ αἰτήματα πού ἀνέκαθεν ἐκφράζονται μὲ τὰ δόγματα τῆς θρησκευτικῆς πίστεως;

Ἡ ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολη γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, πού δὲν περιορίζεται μόνο στὸ γράμμα, ἀλλ' ἀναζητεῖ πίσω ἀπ' αὐτὸ καὶ τὸ πνεῦμα της καὶ πού θέλει νὰ μείνει στὴν ἐρμηνεία του πιστὸς ὄχι μόνο στὶς ἐμπρόθετες ἐπιδιώξεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀντικειμενικὰ νοήματα τοῦ κειμένου τῶν ἔργων του. Ἰδίως σ' ἐκεῖνα τὰ νοήματα πού γονιμοποίησαν μὲ τὴ ζωογόνα πνοή τους τὴ μετακαντιανὴ φιλοσοφία καὶ σημείωσαν σταθμὸ στὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Καὶ γίνεται ἀκόμη δυσκολώτερη ἡ ἀπάντηση γιὰ δύο πρόσθετους λόγους, εἰδικούς στὴν περίπτωσι Kant. Ὁ μεγάλος αὐτὸς φιλόσοφος, ἕνας ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς τῆς Φιλοσοφίας, χάραξε πολὺ ἀργά, σὲ πολὺ προχωρημένη δηλ. ἡλικία, τὶς κύριες γραμμὲς τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ καὶ ἐπὶ μακρὰ χρόνια στάθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἰδεολογικῶν ρευμάτων, πού ὁ ἴδιος κατόπιν ὄχι μόνο τὰ ἀπαρνήθηκε ἀλλὰ καὶ τὰ πολέμησε.¹ Κ' ἔπειτα ὅμως ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ κύριου σώματος τῆς φιλοσοφίας

1. Τὴ μακρὰ συγγραφικὴ δράση τοῦ Kant οἱ ἱστορικοὶ τὴ διαιροῦν σὲ τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη τελειώνει στὰ 1768 καὶ ὀνομάζεται προκριτικὴ. Ἔως τότε ὁ Kant βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τῆς σχολῆς Leibniz-Wolff καὶ στὴν ἠθικὴ κλίνει πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν Ἀγγλῶν ἠθικοφιλοσόφων: Shaftesbury, Hutcheson κτλ. καὶ προπάντων τοῦ Rousseau. Ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν ἐξέλιξη τῆς σκέψης του ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 1769: «Das Jahr 69 gab mir grosses Licht», σημειώνει ὁ ἴδιος. Ἀπὸ τὰ 1770, ἔτος πού δημοσιεύεται ἡ διατριβὴ του «De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principis», ἀρχίζει ἡ δευτέρη περίοδος πού στὰ χρόνια της κυοφορεῖται καὶ προετοιμάζεται ἡ κυρίως καντιανὴ, ἢ κριτικὴ φιλοσοφία. Ἡ περίοδος αὕτη τελειώνει τὸ 1781, τότε δηλ. πού δημοσιεύεται ἡ πρώτη μεγάλη κριτικὴ, ἢ «Kritik der reinen Vernunft». Ἡ τρίτη περίοδος, ἢ κριτικὴ, ἀπλώνεται ἀπὸ τὸ 1781 ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ φιλοσόφου (1804), οὐσιαστικὰ ὅμως κλείνει στὰ 1793. Μέσα στὰ 13 αὐτὰ χρόνια εἶδαν τὸ φῶς ὅλα τὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Kant, οἱ τρεῖς «Κριτικὲς» («Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς Λόγου» 1781, «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» 1788 καὶ «Κριτικὴ τῆς δυνάμεις τῆς κρίσεως» 1790, τὰ «Προλεγόμενα σὲ κάθε Μεταφυσικὴ πού θὰ παρουσιαστῆ σὰν ἐπιστήμη» 1783, ἢ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» 1785 καὶ ἡ «Θρησκεία μέσα στὰ ὄρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου» 1793.

Σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴ μελέτη οἱ παραπομπὲς γίνονται στὴ β' ἔκδοσι τῶν ἔργων τοῦ Kant ἀπὸ τὸν Hartenstein: «Immanuel Kants Sämtliche Werke. In chronologischer Reihenfolge herausgegeben von G. Hartenstein» Leipzig, Leopold Voss, 1867 κ. ἑξ. Ἡ «Κριτικὴ τοῦ καθαρῶς Λόγου» εἶναι στὸν III τόμο τῆς σειρᾶς, ἢ «Θεμελίωση τῆς Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν» στὸν IV καὶ ἡ «Κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου» στὸν V. Γιὰ τὰ ἄλλα ἔργα θὰ ἀναφέρομε ἰδιαίτερα τὸν τόμο, ὅσοι φορὲς θὰ παραπέμπομε σ' αὐτά.

του ἢ σκέψη του δὲν μένει ἀναλλοίωτη. Εἴτε ἀπ' ἀφορμὴ κριτικῶν ἢ ἐπιθέσεων ποὺ κατὰ τὴ γνῶμη του παρερμήνευαν τὴ φιλοσοφική του σύνθεση, εἴτε καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τοῦ πληρέστερου ξεδιπλώματος καὶ τοῦ ἀποσαφηνισμοῦ τῶν ἰδεῶν του, προσπάθησε μὲ νέα του δημοσιεύματα ἢ καὶ μὲ βελτιωμένη ἐπανέκδοση τῶν παλαιῶν ὄχι μόνο νὰ ξεκαθαρίσει καὶ νὰ κάνει προσιτότερη, ἀλλὰ καὶ νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ διορθώσει ἀκόμη τὴν ἀρχικὴ του σκέψη. Ἔτσι εἶδαν τὸ φῶς παραλλαγές τῶν ἰδεῶν του ὄχι ἐντελῶς σύμφωνες μεταξύ τους, κάποτε μάλιστα καὶ φανερά ἀσυμβίβαστες ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλη καὶ μὲ τὸ ὄλο πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας του. Ὁ ἴδιος ἔνοιωσε ἀργότερα τὴν ἀνάγκη νὰ συντάξει σὲ σύστημα τοὺς στοχασμοὺς του κ' ὕστερ' ἀπὸ τὴν τελικὴ τους ἐπεξεργασία νὰ τοὺς δώσει τὴν ὀριστικὴν πιά μορφή καὶ θέσῃ μέσα στὸ ἀποτελειωμένο οἰκοδόμημα. Ἀλλὰ εἶχε κιόλας φτάσει στὰ βαθιά γεράματα καὶ ὁ μεγάλος νοῦς του, ποὺ εἶχεν ἀναλωθεῖ στὴν ἐπίπονη διανοητικὴ ἐργασία τῶν ἐτῶν, δὲ στάθηκεν ἱκανὸς νὰ φέρει σὲ τέλος αἴσιο καὶ τὸν ἄθλο τοῦτο. Ὄταν μάλιστα καταπιάστηκε μ' ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα,¹ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν θλιβερά κατώτερο ἀπὸ κάθε προσδοκία. Ἡ σκέψη του στὰ 73 χρόνια τῆς ζωῆς του δὲν μποροῦσε πιά νὰ ἔχει τὸ παλαιὸ σφρίγος καὶ τὴ λάμψη της, εἶναι στεγνὴ καὶ ἄκαμπτη σὰν ἀποστεωμένη πιά ἀπὸ τὰ γερατιά.

Ἐξάλλου (καὶ αὐτὸς ὁ δεύτερος λόγος δὲν εἶναι λιγότερο σοβαρὸς ἀπὸ τὸν πρῶτο) ὁ Καντ ξετυλίγει τὶς σκέψεις του μ' ἓνα δύσκολο, στρυφνὸ καὶ περίπλοκο τρόπο, καὶ τὸ ὕφος του εἶναι σκληρὸ, ἄχαρο, σχολαστικὸ. Σκέψη καὶ ὕφος πολὺπλοκων,

σχοινοτενῶν καὶ δυσνόητων δίκαστικῶν ἐγγράφων. Οἱ ἰδέες μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἐκπληκτικὰ δυνατὴ, τὴν ὀξύτατα κοφτερὴ διάνοια γεννιῶνται ἐπίπονα μὲ ἀπροσμέτρητο μόχθο κ' ἐπιμονή, συναρμολογοῦνται καὶ συνασπίζονται σὲ πολυσχιδῆ καὶ σύνθετα συγκροτήματα μὲ λεπτότατους κ' ἐξαιρετικὰ εὐπαθεῖς δεσμούς, ὅπως σὲ μερικοὺς πολυσύνθετους νομικοὺς συλλογισμοὺς τὰ τεκμήρια καὶ τὰ ἐπιχειρήματα, τὰ περιστασιακὰ στοιχεῖα καὶ τὰ νομολογικὰ ἐρείσματα, καὶ τέλος διατυπώνονται σὲ μιὰ γλώσσα ἀφηρημένη, ἄδροση, γλώσσα ὑπερρεσιακοῦ ἐγγράφου, ἀρχεϊακή, ποὺ ἀπευθύνεται στὸν καθαρὸ νοῦ μὲ σχολαστικὴ ξηρότητα, χωρὶς καὶ τὴν παραμικρὴ διακόσμηση ποὺ ν' ἀναπαύει λίγο τὸ καταπονούμενο πνεῦμα καὶ δίχως ν' ἀναπάλλεται ἀπὸ καμιά συγκίνηση. Λόγος φοβερὰ αὐχμηρὸς σὰν τὴ μονότονη ἔρημο — καὶ μόνο ποὺ καὶ ποῦ, σὰν τὶς σπανιότατες ὄψεις τῶν μεγάλων ἐρήμων, μερικὲς ἀποστροφές μὲ κάποια ψυχικὴ ζέστα, μᾶλλον ἀπροσδόκητα ξεσπάσματα σχολικῆς ρητορικῆς παρὰ τόνοι γνήσια λυρικοί, ἱκανοὶ νὰ συγκινήσουν τὸν ἀναγνώστη. Ἐχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση ὅτι ὀλόκληρο τὸ βαρὺ οἰκοδόμημα τῶν στοχασμῶν τοῦ μεγάλου τούτου σοφοῦ τοῦ βορρᾶ ἀποτελεῖται ἀπὸ καθαρὲς ἐννοιολογικὲς κατασκευές ποὺ δέρονται μὲ τοὺς ἀρμούς μιᾶς ὀδυνηρὰ τεντωμένης λογικῆς σκέψης. Πουθενὰ δὲν αἰσθάνεσαι τὴ δροσιστικὴ πνοὴ ἐνός βιώματος ποὺ νὰ γεννᾷ τὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν μὲ τὸν θεϊκὸ δημιουργικὸ τρόπο τοῦ θαύματος. Τόσο πολὺ ἔχει συνθλιβεῖ τὸ συναίσθημα κάτω ἀπὸ τὸ πέλημα τοῦ ἄδολου λογισμοῦ — πιὸ ξηροῦ καὶ ἀπ' αὐτὴν ἀκόμη τὴ γεωμετρικὴ σκέψη ποὺ ἐπὶ τέλους ζωντανεῖται κάπως καθὼς ἀδελφώνεται μὲ τὴν καθαρὴ ἐποπτεία².

II

Ἐὰν μὲ τὴν ἐπιμονὴ καὶ συστηματικὴ σπουδὴ τῶν κειμένων καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν πιὸ ἀξιόλογων ἐρμηνευτικῶν μελετῶν ποὺ ἔχουν γίνει ἀπάνω στὴν καντιανὴ φιλοσοφία (ἢ βιβλιογραφία Καντ, μέσα στὸν ἐνάμιση αἰῶνα ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τὸ θάνατό του, μπορεῖ νὰ γεμίσει τόμους ὀλόκληρους!), κατορθώσομε νὰ ὑπερνικήσομε τὶς δυσκολίες αὐτές, ἢ ἀπάντηση ποὺ μπορούμε νὰ δώσομε στὰ παραπάνω ἐρωτή-

ματα καὶ ποὺ μᾶς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐννοήσομε βαθύτερα καὶ ὀρθὰ νὰ ἐκτιμήσομε τὴν καντιανὴ φιλοσοφία, εἶναι νομίζω, ἢ ἐξῆς:

Μ' ὄλο ποῦ, κατὰ τὰ ἀντικειμενικὰ του νοήματα καὶ κατὰ τὴν ἱστορικὴ προσφορά του στὴν κίνηση τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τὸ κριτικὸ ἔργο τοῦ Καντ στὴν περιοχὴ τῆς

1. Αὐτὸ ἔγινε στὴ συστηματικὴ ἔκθεση τῆς ἠθικῆς του φιλοσοφίας, μὲ τὶς «*Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre*» καὶ τὶς «*Metaphysische Anfangsgründe der Sittenlehre*» ποὺ δημοσιεύτηκαν γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1797, δηλ. λίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατό του, καὶ ἀποτελοῦν, καθὼς ὁ ἴδιος γράφει στὸν Πρόλογο τῆς β' ἐκδόσεώς τους, τὰ δύο μέρη τοῦ συστήματος τῆς «*Μεταφυσικῆς τῶν Ἠθῶν*».

2. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ παραπάνω χαρακτηρισμοὶ τῆς σκέψης καὶ τοῦ ὕφους τοῦ Καντ ἀναφέρονται στὰ ἔργα τῆς «*κριτικῆς*» περιόδου καὶ προπάντων στὶς τρεῖς «*Κριτικὲς*». Στὰ ἔργα τῆς πρώτης περιόδου οὔτε ἡ διαύγεια καὶ ἡ σαφήνεια λείπει ἀπὸ τὴ σκέψη του, οὔτε ἀπὸ τὸ ὕφος του ἢ δροσιὰ καὶ ἡ χάρη. Ἀπόδειξη ὅτι ὁ Καντ καὶ ἤξερε καὶ μποροῦσε νὰ γράφει φωτεινά, κομψὰ καὶ εὐχάριστα, ἀλλὰ δὲν ἤθελε καὶ ἀπόφευγε νὰ τὸ κάνει κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ὀριμότητάς του, γιὰ τὶ ἓνα φαίνεται πὼς ἦταν τὸ κύριο μέλημά του: πῶς νὰ διατυπώσει πυκνὰ καὶ αὐστηρὰ τὶς σκέψεις του.

Γνωσιολογίας ἀποτελεῖ τὴν πιὸ πρωτό-τυπη καὶ σημαντικὴν ὑπερνίκηση τῆς ἀντίθεσης μεταξύ ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐμπειρισμοῦ μὲ τὸν αὐστηρὸ καθορισμὸ τῆς συμβολῆς τῆς νόησης καὶ τῆς ἐποπτείας στὸν ἀπαρτισμὸ τῆς ἔγκυρης γνώσης τῶν ἀντικειμένων — μ' ὄλο λοιπὸν ποὺ τὸ ἔργο του σημαίνει τὸ ὀριστικὸ ξεπέραςμα τοῦ ὀρθολογισμοῦ κατὰ τὶς κύριες ἀξιώσεις του, ὁ Kant στὸ βάθος τοῦ λογισμοῦ τοῦ ἦταν (στὴν προκριτικὴ περίοδο τῆς πνευματικῆς του ἐξέλιξης) καὶ παραμένει (ἀκόμη καὶ στὴν κριτικὴ περίοδο) ὀρθολογικός, καὶ πρόθεσή του εἶχε καὶ πραγματικὰ ἐπιδίωξε ὄχι νὰ καταργῆσει ἢ ν' ἀδυνατίσει τὸν ὀρθολογισμὸ σὰ σύστημα φιλοσοφικό, ἀλλὰ νὰ ἰδρῦσει καὶ νὰ θεμελιώσῃ ἕνα νέο, κριτικὰ ἀποσαφηνισμένον ὀρθολογισμό. Στὸ Λόγο, σὰν ὑπέρτατο ρυθμιστὴ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος σ' ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις της, ἔχει καὶ ὁ Kant, ὅπως ὄλοι οἱ ὀρθολογικοὶ τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, ὁ Σωκράτης, ὁ Descartes, ὁ Leibniz, πλήρη καὶ ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη. «Κανένα ἐντελῶς ζήτημα» γράφει «ἀναφερόμενο σὲ ἀντικείμενο ποὺ δίνεται στὸν καθαρὸ Λόγο, δὲν εἶναι ἄλυτο γι' αὐτὸ τὸν ἴδιο ἀνθρώπινο Λόγο»¹. Ἄν ἀντιτίθεται στὸν ὀρθολογισμὸ τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης, εἶναι γιὰ τὴν γνώμη του ὁ ὀρθολογισμὸς αὐτός, δογματικὸς στὴ φύση του, δὲν ξεχώριζε τὶς λειτουργίες τοῦ Λόγου καὶ τὶς χρήσεις του, καὶ μόνον στῆς γνώσης τὴν κατάκτηση ἔβλεπε τὸν κύριο τοῦ Λόγου προορισμὸ καὶ τὸ ἀποκλειστικὸ ἔργο του. Ἐκτὸς ὁμοῦ ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ χρῆση του, ὅπου μάλιστα ἡ νόηση περιορίζεται μόνον στὰ ἀντικείμενα μιᾶς πραγματικῆς ἢ δυνατῆς ἐμπειρίας καὶ γιὰ νὰ φτάσει στὴ γνώση πρέπει κατ' ἀνάγκη νὰ συνεργαστεῖ μὲ τὴν αἰσθητηριακὴν ἀντίληψη, τὴν ἐποπτεία, ὁ Λόγος τελεῖ καὶ μιᾶν ἄλλη, πολὺ σπουδαιότερη γιὰ τὴ σύνθεση τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, λειτουργία. Καὶ στὴ λειτουργία του αὐτὴ δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ κανένα περιορισμὸ ἀπεναντίας ὑψώνεται μὲ ἀπόλυτη νομιμότητα πέρα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ αἰσθητοῦ, ἕως τὴ σφαῖρα τῶν καθαρῶν ἰδεῶν. Αὐτὴ τὴ διάκριση, ποὺ ἔχει θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴν κριτικὴ φιλοσοφία, δὲν τὴν ἔκανε κατὰ τὸν Kant ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς παράδοσης καὶ γιὰ τοῦτο ἔφτασε σὲ συμπερασμοὺς ἀβέβαιους καὶ ἀμφίβολους. Ὑπάρχει ἕνας Λόγος ποὺ μέλημά του κ' ἔργο του εἶναι ἡ γνώση τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ μόνον ὡς φαινομένων, καὶ ποὺ γιὰ νὰ κατακτήσῃ αὐτὴ τὴ γνώση μὲ τὸν ἀριστὸ ὀπλισμὸ του, τὶς κατηγορίες, ποὺ εἶναι καθαρὲς μορφές, χρειάζεται νὰ δεχτεῖ τὴν ὕλη τῶν ἐννοιῶν του ἀπὸ τὴν ἐμπειρία — ἕνας Λόγος λοιπὸν πρὸς τὴν ἐμπειρία στραμμένος καὶ ἀπ' αὐτὴν περιο-

ριζόμενος. (Εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὁ Kant τὸν ὀνομάζει διάνοια ἢ νοῦ: *Verstand*). Ὑπάρχει ὁμοῦ καὶ ὁ καθαρὸς, ὁ κατ' ἐξοχὴν Λόγος (*ratio*, *Vernunft*) ποὺ λειτουργεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐμπειρίας, χρησιμοποιώντας τὸν κατηγορικὸ τοῦ ὀπλισμὸ γιὰ ἕνα σκοπὸ πολὺ πλατύτερο ἀπὸ τὴν καθαυτὴ γνώση τοῦ ἀντικειμένου — προορισμὸς του εἶναι νὰ διακαθορίσει ὄχι τὸ ἀντικείμενο, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ βούλησή του. Καὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ χρῆση τοῦ Λόγου εἶναι ὄχι μόνον νόμιμη, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία, ἡ σημασία της ὁμοῦ δὲν εἶναι θεωρητικὴ — εἶναι π ρ α κ τ ι κ ῆ. Ἦδη ἀπὸ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῶν Λόγου» ὁ Kant τονίζει αὐτὴ τὴ σημασία καὶ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀργότερα σὲ ὄλη τὴν ἔκτασή της τὴν ἀνακάλυψή του: «Οἱ κατηγορίες» γράφει σὲ μιᾶν ὑποσημείωση τῆς β' ἐκδ. τῆς μεγάλης Κριτικῆς «μέσα στὴ σ κ έ ψ η δὲν περιορίζονται ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς αἰσθησιακῆς μας ἐποπτείας, ἀλλ' ἀντίθετα ἔχουν ἀπεριόριστο πεδίο, καὶ μόνον ἡ γνώση αὐτοῦ ποὺ σκεπτόμαστε, ὁ διακαθορισμὸς τοῦ ἀντικειμένου, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐποπτεία. Καὶ ὅταν ὁμοῦ λείπει αὐτὴ ἡ ἐποπτεία, ἡ σκέψη τοῦ ἀντικειμένου πάντα μπορεῖ ἀκόμη νὰ ἔχει τὶς ἀληθεῖς καὶ χρήσιμες συνέπειές της ἀπάνω σ τ ἡ χ ρ ῆ σ η τ ο ὕ Λ ό γ ο υ ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ἢ χρῆση αὐτὴ δὲν ἀναφέρεται πάντοτε στὸν διακαθορισμὸ τοῦ ἀντικειμένου, καὶ ἐπομένως στὴ γνώση, ἀλλὰ καὶ στὸν διακαθορισμὸ ἐπίσης τοῦ ὑποκειμένου καὶ τῆς βούλησής του, καὶ γιὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκόμη ἡ στιγμή νὰ μιλήσομε γι' αὐτὴν»².

Γέννημα τοῦ καθαρῶν Λόγου, ὅταν λειτουργεῖ ἀφημένος ἐντελῶς στὸν ἑαυτὸ του καὶ χωρὶς τὴν καταβολὴ τῆς ἐμπειρίας, εἶναι οἱ ἰ δ έ ε ς. Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, ποὺ καθιέρωσε τὸν ὄρο καὶ τὸ νόημά του στὴ φιλοσοφία, ἕως τὸν Descartes καὶ τὸν Leibniz οἱ ὀρθολογικοὶ, γοητευμένοι ἀπὸ τὴν καθαρὴ λογικὴ οὐσία τῶν ἰδεῶν, σ' αὐτὲς ἐζήτησαν νὰ στηρίξουν τὴν ἀπόλυτη βεβαιότητα τῆς φιλοσοφικῆς ἀλήθειας. Ἰδέες ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τῆς λογικῆς θεολογίας, τῆς λογικῆς κοσμολογίας καὶ τῆς λογικῆς ψυχολογίας — μὲ μιᾶ λέξη: τῆς Μεταφυσικῆς. Παρανόησαν ὁμοῦ — κατὰ τὸν Kant — τὴν ἀληθινὴ φύση τῆς ἰδέας καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ περιπλεχτοῦν στὶς ἀντινομίες τῆς Διαλεκτικῆς. Οἱ ἰδέες δὲν ἀποτελοῦν «συστατικὲς ἀρχές» (*konstitutive Prinzipien*) τῆς πραγματικότητας, δὲν διακαθορίζουν δηλ. τὴν πραγματικότητά τοῦ ἀντικειμένου, κ' ἐπομένως δὲν μᾶς προσφέρουν γνώση· ἀλλὰ εἶναι «ἀρχές ρυθμιστικῆς» (*regulative Prinzipien*), ἀρχές δηλ. ποὺ δείχνουν μὲ ποιὸ τρόπο τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας μποροῦν πρὸς τὸ συμ-

1. «Kritik der reinen Vernunft», σελ. 339.

2. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 135.

φέρων τῆς γνώσης νὰ φτάσουν στήν κατά τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἐνότητα¹, καὶ νόμοι τῆς ἐλεύθερης ἀπὸ κάθε περιορισμὸ διανοητικῆς μας δραστηριότητος, κανόνες σύμφωνα μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ φτάσει στήν ἀποτελείωση τῆς δράσης του, στὸ πλήρωμα καὶ στήν ὀλοκλήρωσή του. Κατὰ βάθος λοιπὸν οἱ ἰδέες ἄλλο δὲν εἶναι παρά καθαρὲς κατηγορίες ὑψωμένες ἕως τὸ ἀπόλυτο καὶ δείχνουν πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ἐπεκταθεῖ χωρὶς κανένα περιορισμὸ ἢ ἐφαρμογὴ τῶν κοινῶν κατηγοριῶν σὲ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας². Ὅτι μᾶς ἀποκαλύπτουν δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ φύση τῶν ἀντικειμένων (τῆ γνώση ἢ νόηση μόνο στενὰ συνεργαζόμενη μὲ τὴν αἰσθησιακὴ ἐποπτεία μπορεῖ νὰ κατακτήσει καὶ ὄχι μὲ τὸν καθαρὸ Λόγο), ἀλλὰ ἡ πορεία τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου ἕως τὸ ἀνευ ὄρων (ποῦ εἶναι ἡ σύνθεση ὄλων τῶν δυνατῶν ὄρων)—ἕως τὸ ἀπόλυτο.

Ἐνα παράδειγμα θὰ μᾶς διασαφήσει τὸ νόημα τῆς καντιανῆς ἰδέας: ἡ πλατωνικὴ πολιτεία, σὰν παράσταση κράτους ποῦ ρυθμίζει κατὰ ὀρισμένο τρόπο τὶς σχέσεις τῶν πολιτῶν μεταξύ τους καὶ πρὸς τὸ σύνολο, μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι κάτι τὸ ἐντελῶς χιμαιρικό, ἔχει ὅμως μιὰν ἀναμφισβήτητὴ ἀξία σὰν ἰδέα, γιατί δείχνει πῶς μπορεῖ μιὰ πολιτεία νὰ πραγματοποιήσει τὸν ἰδανικό της σκοπὸ, τὴν ὅσο τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἐλευθερία, μὲ νόμους ποῦ συνδυάζουν ἀρμονικὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ κάθε πολίτη μὲ τὴν ἐλευθερία ὄλων τῶν ἄλλων καὶ ποῦ ἔχουν ἐπομένως σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πιὸ μεγάλη εὐτυχία καὶ τοῦ καθενὸς χωριστὰ καὶ ὄλων μαζί³. Τέτοιες «ἰδέες» εἶναι κατ' ἐξοχὴν οἱ βασικὲς ἔννοιες τῆς Μεταφυσικῆς: ἡ ψυχολογικὴ ἰδέα τῆς ψυχῆς, ἡ κοσμολογικὴ ἰδέα τοῦ κόσμου, καὶ ἡ θεολογικὴ ἰδέα τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἰδέες δὲν μποροῦμε νὰ συναγάγουμε καμιὰ βέβαιη γνώση, γιατί δὲν εἶναι ἀρχὲς συστατικῆς τῆς πραγματικότητος. Σὰν ἀρχὲς ὅμως ρυθμιστικῆς ὑποχρεώνουν τὸν λογικὸ στοχασμὸ νὰ παρακολουθῆσει ἕως τὸ ἀπόλυτο, ἡ πρώτη: τὴν ἐνότητα τοῦ διανοούμενου ὑποκειμένου, ἡ δευτέρη: τὴν ἐνότητα τῆς σειρᾶς τῶν ὄρων τῶν φαινομένων, ἡ τρίτη: τὴν ἐνότητα τοῦ ὄρου ὄλων γενικὰ τῶν ἀντικειμένων τῆς σκέψης⁴. Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ πρώτη θέτει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ψυχῆς σὰν οὐσίας ἀπλῆς, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπορρέουν ὅλες οἱ ἐσωτερικὲς καταστάσεις· ἡ δευτέρη πάλι θέτει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, δηλ. μιᾶς τέτοιας ἀλληλουχίας τῶν φυσικῶν φαινομένων, ὅπου τὰ μὲν προσδιορίζουν τὰ δὲ σὰν αἰτίες καὶ ἀποτελέσματα· ἡ τρίτη τέλος θέτει

τὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ, σὰν πρωταρχικῆς καὶ δημιουργικῆς αἰτίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται συνθεμένα σὲ ἀπόλυτην ἐνότητα ὅλα τὰ δεδομένα καὶ τὰ ὑποθετικά ἀκόμη ἀντικείμενα. Ψυχὴ, κόσμος καὶ Θεὸς δὲν βεβαιώνονται σὰν πραγματικότητες, σὰν ὀντότητες δηλ. ποῦ μποροῦμε ν' ἀποκτήσωμε γνώση τους, γιατί δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν ἀντικείμενα μιᾶς πραγματικῆς ἢ δυνατῆς ἐμπειρίας—ἀλλὰ τίθενται ἀπὸ τὸ Λόγο σὰν ἀλήθειες νόμιμες καὶ ἀναγκαῖες, καὶ γιὰ ν' ἀναχθοῦν τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας ἕως τὴν κατά τὸ δυνατόν μεγαλύτερη ἐνότητα, πρὸς τὸ συμφέρον λοιπὸν τῆς ἴδιας τῆς γνώσης, καὶ γιὰ νὰ φτάσει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος ἕως τὴν ἀποτελείωση, τὸ πλήρωμα τῆς λογικῆς του δράσης, ἄρα πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ λογικοῦ ὑποκειμένου.

Αὐτὴ ἡ θεωρητικὴ σημασία τῶν ἰδεῶν σὰν «ἀρχῶν ρυθμιστικῶν» δείχνει ποιά μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀληθινὴ καὶ πλήρης χρῆση τους. Ἡ ἀληθινὴ καὶ πλήρης χρῆση τῶν ἰδεῶν εἶναι, κατὰ τὸν Καντ, πρακτικὴ. Ἀφοῦ οὐσιαστικὸ γνῶρισμά τους εἶναι ὅτι θέτουν τὸ ἀντικείμενό τους ἐπέκεινα τῆς ἐμπειρίας, οἱ ἰδέες πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὶς βασικὲς ἀρχὲς τῆς ἠθικῆς, ποῦ εἶναι πάνω ἀπὸ τοὺς ἐμπειρικοὺς κανόνες καὶ δὲν συνάγονται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὴ γνώση τῆς πραγματικῆς διαγωγῆς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πηγάζουν μέσ' ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ Λόγου. Ἡ σκέψη ὅτι οἱ ἰδέες ἔχουν ἀξία πρὶν ἀπ' ὅλα πρακτικὴ καὶ βρίσκονται σὲ στενὴ συνάφεια μὲ τὶς ἀριστοτελικὲς ἀρχὲς ποῦ ρυθμίζουν τὴν ἠθικὴ ζωὴ, εἶναι στὰ μάτια τοῦ ἴδιου τοῦ Καντ ἡ μεγάλη του ἀνακάλυψη, ἡ ἀνακάλυψη ποῦ ἀσφαλίζει τὴ μόνιμη σημασία τοῦ ἔργου του. Ἡ «ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ» μέσα στήν «Κριτικὴ τοῦ καθαρῶ Λόγου», θεωρούμενη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Καντ, σκοπὸν ἔχει νὰ ἀποδείξει ὄχι τὸ πόσο ἐπικίνδυνο εἶναι γιὰ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ νὰ ἔχει ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη σὲ καθαρὰ λογικὰ κατασκευάσματα σὰν τὶς ἰδέες τῆς λογικῆς θεολογίας, κοσμολογίας καὶ ψυχολογίας, ἀλλὰ μὲ ποιὲς προϋποθέσεις καὶ γιὰ ποιά χρῆση τοῦ Λόγου εἶναι καὶ νόμιμες καὶ ἀναγκαῖες ἀκόμη οἱ ἰδέες. Ὁ ἀναγνώστης ποῦ θὰ περιοριστεῖ ἀποκλειστικὰ στὰ ἀντικειμενικὰ νοήματα τοῦ κειμένου, σχηματίζει τὴν ἐτύπωση ὅτι ἡ «ὑπερβατολογικὴ Διαλεκτικὴ» (ποῦ εἶναι ἀναμφισβήτητὴ ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγαλειώδη μνημεῖα τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου) συντρίβει ἀνεπανόρθωτα μὲ τὶς ὀξύτερες κριτικὲς ἀναλύσεις τῆς τὰ βάθρα τῆς ὀρθολογικῆς Μεταφυσικῆς, — διαλύει τὶς χίμαιρες τοῦ καθαρῶ Λόγου καὶ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ ἀνέκκλητη καταδίκη τῶν «ἰδεῶν». Μὲ τέτοια προοπτικὴ εἶδε τὸ ἔργο κ' ἔτσι αἰσθάνθηκε τὸν ἀντίκτυπό του καὶ ἡ θετικὴ φιλοσοφία τοῦ 18' αἰῶνα (ποῦ ἀ-

1. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 447 κ.π., 451 κ.π.

2. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 294, 436.

3. «Kr. d. rein Vern.» σελ. 258-259.

4. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 269.

ποκορυφώνεται στὸν ἀγνώστικισμό τοῦ Herbert Spencer). Καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης ἴσως αὐτὴ νά'ναι πραγματικὰ ἢ βαθύτερη σημασία τῆς περιφημῆς καντιανῆς «Διαλεκτικῆς». Ἄλλες ὅμως ἦσαν οἱ προθέσεις τοῦ Kant, ὅταν ἔγραφε τὸ μέρος τοῦτο τῆς πρώτης Κριτικῆς του. Ἐκεῖνος ἤθελε νὰ ἀποδείξει ὅτι οἱ ἰδέες δὲν ἔχουν, δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀξία γνώσης (Erkenntniswert) κατὰ τὴν κύρια σημασία τοῦ ὄρου, ἀλλὰ πρακτικὴν ἀξία, κ' ἐπομένως ἡ θέση τους εἶναι κυρίως μέσα στὴν ἠθικὴ καὶ στὴν «πρακτικὴ» Θεολογία. Ἄν περιπλέκουν τὴ σκέψη σὲ στενόχωρες ἀντινομίες, ὅπου μάταια ἡ φιλοσοφία ἀναζητεῖ διέξοδο, τοῦτο συμβαίνει γιὰτὶ ὡς τώρα ἡ σκέψη ἔκανε ὄχι ὀρθὴ χρῆση, ἀλλὰ κατάχρηση τῶν ἰδεῶν. «Οἱ ἰδέες τοῦ καθαροῦ Λόγου» γράφει «δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ εἶναι διαλεκτικὲς καθ' ἑαυτὲς· μόνον ἡ κατάχρηση ποὺ κάνομε τῶν ἰδεῶν, εἶναι κατ' ἀνάγκην αἰτία τοῦ ὅτι γιὰ μᾶς πηγάζει ἀπ' αὐτὲς μιὰ ἀπατηλὴ φαινομενικότητα· γιὰτὶ μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴ φύση τοῦ Λόγου μας καὶ εἶναι ἀδύνατον αὐτὸ τὸ ἀνώτατο δικαστήριον ὄλων τῶν δικαίωματων καὶ ὄλων τῶν ἀξιώσεων τῆς

θεωρητικῆς μας σκέψης νὰ περιέχει τὸ ἴδιο πηγαῖες ἀπάτες καὶ ξεγελαστικὰ τεχνουργήματα. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ ὅτι θὰ ἔχουν [οἱ ἰδέες] ἓνα προορισμὸ καλὸ καὶ σκόπιμο μέσα στὴ φυσικὴ σύσταση τοῦ Λόγου μας». Ἄυτὸ τὸ σκοπὸ καὶ τὸν προορισμὸ ὑπερηφανεύεται ὁ Kant ὅτι τὸν ἀνακάλυψε. Οἱ ἰδέες προορίζονται γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος τὴν πρακτικὴν· δὲν ἀποκαλύπτουν τὸ τί εἶναι, ἀλλὰ διαγράφουν καὶ ὑπαγορεύουν τὸ τί πρέπει νὰ εἶναι. Μὲ τὴ στροφή αὐτὴ, ποὺ δίνει στὸ πρόβλημα ὁ Kant, εἶναι φανερό ὅτι δὲν ἀνατρέπεται ὁ ὀρθολογισμὸς, ἀλλὰ μόνον μετατοπίζεται σὲ ἄλλη βάση καὶ παίρνει ἓνα νέο περιεχόμενον. Ἄν στὸ κεφάλαιο τῆς γνώσης οἱ ἀξιώσεις τοῦ Λόγου περιορίζονται καὶ μὲ αὐστηρότητα χαράζονται τὰ ὅρια τῆς περιοχῆς, ὅπου μπορεῖ νὰ τελεῖ νόμιμα καὶ ἔγκυρα τὴ λειτουργία του, σ' ἓν ἄλλο κεφάλαιο, στὸ κεφάλαιο τῆς ἠθικῆς, ἡ καντιανὴ φιλοσοφία ἀνοίγει στὸ Λόγο ὀρίζοντας, ὅπου μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ ἐλεύθερος ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἐμπειρίας καὶ νὰ διαγράφει μὲ ἀπόλυτο κύρος τοὺς κανόνες τῆς ἠθικῆς συμπεριφορᾶς.

III

Ἡ ἀπάντησή μας στὸ πρῶτο ἐρώτημα ὄχι ἀπλῶς εὐκολύνει, ἀλλὰ καὶ εἰσάγει τὴν ἀπόκριση στὸ δεύτερο. Τὸ ἔργο τοῦ Kant ἀντικειμενικὰ θεωρούμενον ὄχι μόνον δὲν εὐνοεῖ τὴ Μεταφυσικὴ, καθὼς τὴν καλλιεργοῦσεν ἕως τότε ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ καὶ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Descartes, καὶ προπάντων μὲ τὸν δογματικὸ τρόπο ποὺ ἔθεσε κ' ἐπλεκε τὶς μεταφυσικὲς ἔννοιες ἢ σχολὴ τοῦ λειβνιτιανοῦ Chr. Wolff, ἀλλ' ἀντίθετα δείχνει μὲ τὴ συντριπτικὴ κριτικὴ τῆς Μεταφυσικῆς αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ νὰ φτάσει στὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες μὲ τὴ συμπλοκὴ λογικῶν ἐννοιῶν καὶ νὰ λύσει μὲ τὴ διαλεκτικὴ τὰ μεγάλα μεταφυσικὰ προβλήματα, εἶναι καθαρὴ ματαιοπονία. Ἡ ἐντύπωση τοῦ ἀναγνώστη ποὺ θὰ κρατήσῃ ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπίπονη μελέτη τὰ δεσπόμενα νοήματα τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ Λόγου», εἶναι ἀκριβῶς ὅτι τὸ ἔργο τοῦτο μὲ τὴν ἀμελικτὴ κριτικὴ του γκρεμίζει τῆς Μεταφυσικῆς τὰ εἶδωλα. Ἀπορεῖ μάλιστα πῶς οἱ πρῶτοι μετακαντιανοί, οἱ κορυφαῖοι φιλόσοφοι τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ ἀπὸ τὸν Fichte ἕως τὸν Schopenhauer, δὲν ἐνοιώσαν δυνατὰ τὸν ἀντίκτυπο αὐτῆς τῆς εἰκονοκλαστικῆς Κριτικῆς καὶ τόλμησαν νὰ ριψοκινδυνεύσουν πάλι στοὺς σκοτεινοὺς δρόμους τῆς μετα-

φυσικῆς σκέψης. Ἄν ἐξετάσει ὅμως κανεὶς προσεχτικὰ τὸ καντιανὸ ἔργο κατὰ τὶς ὑποκειμενικὲς προθέσεις κ' ἐπιδιώξεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, θὰ βεβαιωθεῖ ὅτι δὲν διαπνέεται ἀπὸ πνεῦμα ἐχθρικὸ πρὸς τὴ Μεταφυσικὴ. Ἀπεναντίας μόνον ὀρισμένου τύπου Μεταφυσικὴ ἀποκρούει κ' ἐπικρίνει, τὴ δογματικὴ, ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἐγκαινιάσει μιὰ νέα Μεταφυσικὴ, θεμελιωμένη στερεὰ πάνω στὴν Κριτικὴ τοῦ Λόγου. Τὸ πάθος του γιὰ τὴ Μεταφυσικὴ ὁ ἴδιος ὁ Kant τὸ ὁμολογεῖ: «Ἡ Μεταφυσικὴ» γράφει «ποὺ ἡ τύχη τὸ θέλησε νὰ τὴν ἐρωτευθῶ, μ' ὄλο ποὺ δὲν μπορῶ νὰ κολακευθῶ πῶς δέχτηκα παρά σπάνιες εὐνοίες ἀπὸ μέρος της...». Ἄυτὴν θεωρεῖ ὕψιστο ἰδανικὸ τῆς δραστηριότητος τοῦ πνεύματος καὶ μὲ τὸ ὄνομα τῆς σκόπευε νὰ ὀνομάσει τὰ δύο συστηματικὰ συγγράματά του, ὅπου θὰ διερευνοῦσε στὸ ἓνα τὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας τῆς φύσης καὶ στὸ ἄλλο τὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Στὴν ἐπιστολὴ του τῆς 31 Δεκεμβρ. 1765 πρὸς τὸν Lambert γράφει ὅτι κύριο ἀντικείμενον τῶν ἐρευνῶν του εἶναι ἡ ὀρθὴ μέθοδος τῆς Μεταφυσικῆς· ἐπειδὴ ὅμως θεωρεῖ τὸν ἑαυτὸ του ἱκανὸν πῶς πολὺ νὰ καταγγεῖλει τὶς ψευδεῖς μεθόδους παρά νὰ ὑποδείξει συγκεκριμένα τὴν ἀληθινὴν, προτιμᾷ νὰ δημοσιεύσει μικρότερες ἐργασίες ποὺ ἔχει

1. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 450 - 451· βλ. καὶ σελ. 435 - 436.

2. «Träume eines Geistersehers erläutert durch Träume der Metaphysik» (1766), Werke τόμ. II, σελ. 375.

ἔτοιμο ἤδη τὸ ὕλικό τους, τὴ μιά μὲ τὸν τίτλο: «Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς φιλοσοφίας τῆς Φύσης» καὶ τὴν ἄλλη: «Μεταφυσικὲς ἀρχές τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας». ¹ Ἔτσι ἔφτασε σιγά-σιγά νὰ συσχετίσει τὸ ἔργο τῆς Μεταφυσικῆς μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς Κριτικῆς τοῦ Λόγου. Ἡ «Μεταφυσικὴ» γράφει «εἶναι ἐπιστήμη τῶν ὀρίων τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου». ² Ὁ ρι-σμός ποὺ ἐπεκτείνει τὴν ἔννοια τῆς Μεταφυσικῆς καὶ δίνει τὸ ὄνομά της ἀκόμα καὶ στὴν προπαι-δευτικὴν ἐκείνη ἐργασία ποὺ θὰ προσδιορίσει τοὺς ὅρους καὶ τὰ ὄρια τῆς καθαρῆς λογικῆς γνώσης, δηλ. στὴν Κριτικὴ.

Πραγματικὰ ὁ Kant καμιάν ἀπὸ τὶς «ἀλήθειες» τῆς παραδομένης Μεταφυσικῆς δὲν ἀμφισβητεῖ. Οὔτε στιγμή δὲν ἀμφιβάλλει γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς δημιουργικῆς ἀρχῆς καὶ αἰτίας τοῦ κόσμου, δηλ. τοῦ Θεοῦ· γιὰ τὴ διαστολὴ μεταξὺ αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου, κόσμου τῶν φαινομένων καὶ κόσμου τῶν ὄντως ὄντων· γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ψυχῆς ἐλεύθερης καὶ ὑπεύθυνης. Ὅπως ἡ ἀμφιβολία τοῦ Descartes δὲν ἀναφέρεται στὶς ἴδιες τὶς μεταφυσικὲς ἀλήθειες, ἀλλὰ στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνονται καὶ ἐμπεδώνονται ἀπὸ τὴ σκέψη ποὺ δὲν ἔχει φτάσει μὲ τὴ μεθοδικὴ διασκεπτικὴ κρίση σὲ μιὰν αὐστηρὰ λογικὴν αὐτοπειθαρχία, δὲν εἶναι ἐπομένως ἀμφιβολία σκεπτικιστῆ, ἀλλὰ διανοουμένου ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ὑψωθεί μὲ τὴν ἀσκηση τοῦ Λόγου ἕως τὸν ὑπέρ-

τατο βαθμὸ τῆς βεβαιότητος — ἔτσι καὶ ἡ Κριτικὴ τοῦ Kant δὲν ἔχει σκοπὸ νὰ δείξει τὸ ἀνυπόστατο τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν, τὸ ἀσύστατο τῶν ἐννοιῶν τοῦ Θεοῦ, τοῦ Κόσμου καὶ τῆς Ψυχῆς σὰν ἀντικειμένων τῆς σκέψης, ἀλλὰ τὴν ἀστοχία τῆς δογματικῆς Μεταφυσικῆς στὸν τρόπο ποὺ βεβαιώνει καὶ ἐμπεδώνει αὐτὲς τὶς ἀλήθειες,

γιὰ νὰ φανεῖ στὸ τέλος, σὰν ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς, ποιά εἶναι ἡ ἀληθινὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν καὶ πῶς μποροῦν νὰ κατοχυρωθοῦν καὶ νὰ καταξιωθοῦν ἀπὸ τὸ Λόγο ποὺ ἔχει φτάσει στὴ συνείδηση τῶν ὀρων καὶ τῶν ὀρίων του. Ὅχι λοιπὸν νὰ ἐκμηδενίσει, ἀλλὰ νὰ ἀνακαινίσει τὴ Μεταφυσικὴ θέλει ὁ Kant. Καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἀνακαινίσει μὲ μιὰν ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς, μὲ μιὰν ἀντιστροφή τῆς θέσης τοῦ προβλήματος, γιὰ τὴν ἀντίληψή του ἰσοτιμῆ σὲ ἀξία πρὸς ἐκείνη τὴν «κοπερνικὰν» ἀντιστροφή (ἔργο κ' αὐτῆ τῆς δικῆς

του μεγαλοφυΐας) ποὺ ἀνοίξει νέους ὀρίζοντες στὴ Θεωρία τῆς Γνώσης.

Μὲ δύο βήματα πραγματοποιεῖται αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ τῆς προοπτικῆς. Τὸ πρῶτο: οἱ ἔννοιες τῆς Μεταφυσικῆς, σὰν ἔννοιες ποὺ συγκροτεῖ ὁ Λόγος χωρὶς τὴν καταβολὴ τῆς ἐμπειρίας, δὲν ἔχουν κῦρος ὑπερβατικό, δὲν ἰσχύουν δηλ. ἐπέκεινα τῶν ὀρίων τῆς πραγματικῆς ἢ δυνατῆς ἐμπειρίας, καὶ ἐπομένως οὔτε γνώσεις ἀποτελοῦν, οὔτε ἐπεκτείνουν τὴ γνώση μας σὲ ἀντικείμενα ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν αἰσθητῶν φαινομένων, στὴ σφαῖρα τῶν πραγμάτων αὐτῶν καθαυτὰ. Εἶναι ἰδέες, ἀρχές δηλ. ὄχι συστατικὲς τῆς πραγματικότητος τῶν ἀντικειμένων ἀλλὰ ρυθμιστικῆς

IMMANUEL KANT
(1724 - 1804)

1. «Kants Briefwechsel» (ἐκδ. Heicke, τῆς Βασιλ. Πρωσ. Ἀκαδημίας), τόμ. I, σελ. 53. Βλ. καὶ τὴν ἐπιστολή τῆς 8 Ἀπριλ. 1766 πρὸς τὸν Mendelssohn, τόμ. I, σελ. 67-68.

2. «Träume eines Geistersehers κλπ.» loc. cit.

κές, πού καθορίζουν τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο καὶ τὴ βούλησή του, καὶ ἡ κύρια καὶ πλήρης χρήση τους, ὅπως καὶ ἡ ἀξία τους εἶναι ὄχι θεωρητική, ἀλλὰ πρακτική. Τὸ δεύτερο βῆμα: Ἡ ἀξία καὶ τὸ κύρος τῶν πρακτικῶν ἀρχῶν, τῶν νόμων πού ρυθμίζουν ἐπιτακτικά τὴν ἠθικὴ διαγωγή τοῦ ἀνθρώπου, δὲν θεμελιώνεται ἀπάνω στὴν ἀλήθεια τῶν μεταφυσικῶν ἐννοιῶν — ἀλλ' ἀντίστροφα τὸ κύρος τῶν ἀληθειῶν τῆς Μεταφυσικῆς ἐρείσμά του ἔχει τὴν ὕπαρξη καὶ τὴν ἀξία πρακτικῶν κατηγορικῶν προσταγμῶν, νόμων ἀπόλυτων πού ὑπαγορεύουν τοὺς τρόπους τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ὁ κριτικὸς φιλόσοφος δὲν θὰ εἰπεῖ: δεσμεύομαι ἀπὸ ἠθικά καθήκοντα καὶ ἔχω τὴν ὑποχρέωση νὰ σεβαστῶ τοὺς νόμους πού με προστάζουν πῶς νὰ ρυθμίσω τὴν ἠθικὴ μου διαγωγή σύμφωνα μὴ τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς, ἐπειδὴ ὑπάρχει Θεὸς δημιουργὸς τῆς φυσικῆς τάξης τοῦ κόσμου καὶ ψυχὴ ἀθάνατη πού θὰ κριθεῖ σὲ μιὰ μέλλουσα ζωὴ γιὰ τὶς πράξεις της — ἀλλ' ἀντίστροφα θὰ εἰπεῖ: ὑπάρχει Θεός, ψυχὴ καὶ μέλλουσα ζωὴ, ἐπειδὴ ἀκριβῶς εἶμαι ἓνα ὄν με βούληση ἐλεύθερη καὶ ὑπεύθυνη πού αὐτοδεσμεύεται με ἀπόλυτους πρακτικοὺς προσταγμοὺς καὶ στὴ θέση αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν βρίσκει τὴν με λογικὴ συνέπεια πλήρωση τῶν νόμιμων προσδοκιῶν του, κατὰ τὸ δικαίωμα πού τοῦ δίνει ἡ ἐκτέλεση τῶν ἠθικῶν του ὑποχρεώσεων. Ἔτσι ἀντιστρέφεται ἡ ἐξάρτηση: δὲν κρέμονται οἱ ἠθικὲς ἐντολὲς ἀπὸ τὸ κύρος τῶν μεταφυσικῶν ἐννοιῶν, ἀλλὰ οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἠθικῶν νόμων. Οἱ ἠθικὲς ἀρχὲς δὲν ἀντλοῦν τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξία τους ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, ἀλλ' αὐτῶν ἴσα-ἴσα τῶν ἰδεῶν ἢ ἀλήθεια προϋποθέτει τὸν ἠθικὸ νόμο πού προβάλλεται ἐπιτακτικά ἀπὸ τὸν πρακτικὸ Λόγο. Εἶναι, ὅπως θὰ τὶς ὀνομάσει ὁ Kant, ὄχι ὄροι τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ Λόγου.

Μιὰ μόνο ἰδέα εἶναι τοῦ ἠθικοῦ νόμου ὄρος—ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας· οἱ ἄλλες ἰδέες (ἢ ἰδέα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς) εἶναι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου αἰτήματα καὶ ἀντιπροσωπεύουν τὶς νόμιμες προσδοκίες τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος πού μπορεῖ νὰ διακαθορίζεται (ὄχι ἀπὸ νόμους, σὰν τὰ φυσικὰ ὄντα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν παράσταση νόμων), ὄντος ἐπομένως προικισμένου με ἠθικὴ βούληση. «Ἡ ἐννοια τῆς ἐλευθερίας» γράφει στὸν πρόλογο τῆς Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου ὁ Kant «ἐνόσω ἀποδείχεται ἡ πραγματικότητά της μ' ἓναν ἀποδεικτικὸ νόμο τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀποτελεῖ τὸν ἀκρογωνιαῖο λίθο ὁλόκληρου τοῦ οἰκοδομήματος ἐνὸς συστήματος τοῦ καθαροῦ, καὶ τοῦ

θεωρητικοῦ ἀκόμη, Λόγου, καὶ ὄλες οἱ ἄλλες ἐννοίες (ἢ ἐννοια τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας), πού σὰν ἀπλὲς ἰδέες μένουν μέσα σ' αὐτὸν χωρὶς στήριγμα, ἐνώνονται μ' αὐτὴν καὶ ἀποκτοῦν μαζί μ' αὐτὴν καὶ με τὸ μέσο τὸ δικό της ὑπόσταση καὶ ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα, δηλ. ἡ δυνατότητα αὐτῶν ἀποδείχνεται με τοῦτο, ὅτι ἡ ἐλευθερία εἶναι πραγματικὴ· γιὰ τὴν ἰδέα αὐτὴ ἀποκαλύπτεται μέσ' ἀπὸ τὸν ἠθικὸ νόμο. Ἀλλὰ ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ μόνη ἀνάμεσα σ' ὄλες τὶς ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, πού τὴ δυνατότητά της τὴ γνωρίζομε a priori, χωρὶς ὄμως καὶ νὰ τὴν ἐννοοῦμε¹, γιὰ τὴν ὄρος τοῦ ἠθικοῦ νόμου πού τὸν ξέρομε. Οἱ ἰδέες ὄμως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἀθανασίας δὲν εἶναι ὄροι τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἀλλὰ μόνον ὄροι τοῦ ἀναγκαίου ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης πού διακαθορίζεται ἀπ' αὐτὸ τὸ νόμο², δηλ. τῆς ἀπλῆς πρακτικῆς χρήσης τοῦ καθαροῦ Λόγου μας· ἐπομένως δὲν μποροῦμε γι' αὐτὲς τὶς ἰδέες νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι γνωρίζομε καὶ μάλιστα συνειδητὰ ὄχι μόνο τὴν πραγματικότητά τους, ἀλλ' οὔτε καν τὴ δυνατότητά τους. Ὡστόσο ὄμως εἶναι οἱ ὄροι τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἠθικῆς καθορισμένης βούλησης ἀπάνω στὸ a priori δοσμένο σ' αὐτὴν ἀντικείμενο (στὸ ὕψιστο ἀγαθόν). Ἄρα ἡ δυνατότητά τους μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ σ' αὐτὴ τὴν πρακτικὴ σχέση, χωρὶς ὄμως θεωρητικὰ νὰ τὴ γνωρίζομε καὶ νὰ τὴν ἐννοοῦμε. Γιὰ τὴν τελευταία ἀπαίτηση εἶναι ἀπὸ πρακτικὴν ἀποψη ἀρκετὸ ὅτι δὲν περιέχουν καμιάν ἐσωτερικὴν ἀδυνατότητα (ἀντίφαση)³. Ἡ τελευταία φράση τῆς περικοπῆς αὐτῆς δείχνει καθαρά πῶς ἐννοεῖ τὴ φύση τῶν μεταφυσικῶν ἀληθειῶν ὁ Kant: θεωρητικὰ ἐξεταζόμενες, δηλ. ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου, δὲν ἀποτελοῦν βέβαια γνώσεις, ἀλλὰ καὶ δὲν περιέχουν τίποτα τὸ ἀδύνατον, καμιάν ἀντίφαση. Ὁ Λόγος ὄμως ὁ πρακτικὸς, ἡ ὕπαρξη μιᾶς καθαρῆς ἠθικῆς βούλησης καθοριζόμενης ἀπὸ νόμους, πού ἡ ἴδια ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ της καταφάσκοντας με τὴν αὐτονομία τὴν ἐλευθερία της, μᾶς πείθει ὅτι ἡ δυνατότητα αὐτῶν τῶν μεταφυσικῶν ἰδεῶν καὶ μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ. Με αὐτὸ τὸν τρόπο βᾶθρο τῆς Μεταφυσικῆς γίνεται ἡ ἠθικὴ τὸ «τί μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐλπίζω» προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ «τί

1. Einssehen, ἔχει τὸ κείμενο.

2. Τὸ ἀναγκαῖο τοῦτο ἀντικείμενο, καθὼς λέγει ἀμέσως παρακάτω ὁ ἴδιος, εἶναι τὸ ὕψιστο ἀγαθόν, δηλ. ἡ εὐδαιμονία. Ὅροι καὶ ἐγγυήσεις τοῦ ὕψιστου ἀγαθοῦ, πού τὴν ἀπόκτησὴ του νόμιμα προσδοκᾷ ὁ καθοριζόμενος ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου τὰ προσταγμάτα ἀνθρώπου, εἶναι ἡ ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς.

3. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 3-4.

ἔχω χρέος νὰ πράττω» καὶ ὄχι ἀπὸ τὸ «τί μπορῶ νὰ γνωρίζω»¹. οἱ μεταφυσικὲς ἀλήθειες εἶναι ὄχι θεωρητικὲς, ἀλλὰ πρακτικὲς βεβαιότητες. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔμβλη-

μα τῆς νέας Μεταφυσικῆς, ὅπως τὴν ἐσχημάτισε μέσα στὶς προθέσεις τοῦ κ' ἐπιδίωξε νὰ τὴν καταρτίσει μεθοδολογικὰ ὁ ἴδιος ὁ Kant.

IV

Τὸ τρίτο ζήτημα δὲν πρέπει νὰ τεθεῖ μὲ τὸν τύπο μιᾶς δίπολης διάζευξης, ὅπου ὁ ἕνας ὅρος ἀντιτίθεται ἐντελῶς πρὸς τὸν ἄλλο, ἔτσι πὺ μόνον ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς δύο μπορεῖ νὰ κυρωθεῖ μὲ τὴν κατάφαση—ἀλλὰ μὲ τρόπον ὥστε καὶ οἱ δύο δυνατότητες νὰ συντεθοῦν ἀρμονικὰ μέσα στὴν ἴδια καταφατικὴ κρίση. Μὲ τὴν καντιανὴ φιλοσοφία καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώση, ἡ ἐπιστήμη γενικά, ἀσφαλιζέται καὶ κατοχυρώνεται ἀπέναντι στὸν σκεπτικισμό τοῦ ριζικοῦ ἔμπειρισμοῦ, χωρὶς νὰ ἀναγκάζεται νὰ ζητήσει καταφύγιον στοὺς κόλπους τοῦ δογματικοῦ ὀρθολογισμοῦ, πὺ ἡ προστασία τοῦ πραγματικὴν ἀσφάλεια δὲν παρέχει, καὶ χωρὶς ἀφήνεται γιὰ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως, ὅπου μποροῦν δικαιωματικὰ νὰ καταλάβουν τὴ θέση πὺ τοὺς ἀνήκει, χωρὶς οὔτε νὰ ἔρχονται σὲ σύγκρουση πρὸς τὶς θεωρητικὰ βεβαιωμένους γνώσεις, οὔτε τὴν ἐγγύησή τους νὰ χρειάζονται, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴ νομιμότητά τους. Εἶναι ὄχι τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου ἀποφάνσεις, ἀλλὰ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου αἰτήματα, κ' ἐπομένως ἀντλοῦν ἀπὸ μιᾶν ἄλλη πηγὴ, καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης τὸ κύρος, τὴ δική τους βεβαιότητα. Αὐτὴ τὴν ἐντύπωση δίνει ἀντικειμενικὰ θεωρούμενο τὸ ἔργο τοῦ Kant καὶ τὸ νόημα τοῦτο συμφωνεῖ ἐντελῶς μὲ τὴν ἀπήχηση πὺ εἶχε τὸ ἔργο τοῦτο στοὺς κύκλους προπάντων τῶν προτεσταντῶν θεολόγων ὀλόκληρο τὸν περασμένον αἰῶνα². Ποιὰ νὰ ἦταν ὁμοίως τάχα κατὰ τὶς προθέσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant ἡ κυριότερὴ του ἐπιδίωξη, ἡ δεσπύουσα γραμμὴ τῶν πραγματοποιήσεων τῆς φιλοσοφίας του; Περίορισε τὶς ἀξιώσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας μόνον στὸν κόσμον τῶν φαινομένων, ἀντίστρεψε τὶς σχέσεις νόησης καὶ πραγματικότητος ὑποτάσσοντας ὄχι τὴ νόηση στοὺς ὀρισμούς τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλὰ τὸ ἀντικείμενον στοὺς νόμους τῆς νόησης, γιὰ νὰ κάνει μὲ τὸν περιορισμὸ καὶ τὴν ἀντίστροφη ἐξάρ-

τηση στερεώτερον τῆς ἐπιστήμης τὸ οἰκοδόμημα, ἢ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἀπὸ κάθε ἀπειλὴ τὴν αὐτοτέλεια καὶ τὴν αὐτάρκεια τῆς «Μεταφυσικῆς τῶν ἠθῶν», τὴν κυριαρχία καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ πρακτικοῦ Λόγου; Σκοπὸς τοῦ ἦταν ἄραγε γιὰ χάρη τῆς γνώσης νὰ ἀφήσει μετέωρη, κρεμάμενη στὸ κενὸ τὴν πίστη, ἢ ν' ἀπαλλάξει τὴν πίστη ἀπὸ τὴν ἀμφίβολη προστασία τῆς γνώσης; Ἡ μήπως παράπλευρα καὶ ἰσοδύναμα ἐνεργούσαν μέσα στοὺς στοχασμούς τοῦ Kant καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἐλατήρια, κ' ἔτσι κατόρθωσαν νὰ φέρουν στὸ τέλος ἐκείνη τὴν ἰσορροπία πὺ παρουσιάζει τὸ σύστημά του συμπλέκοντας τὶς προϋποθέσεις καὶ τὶς ἀξιώσεις τοῦ θεωρητικοῦ Λόγου μὲ τοῦ πρακτικοῦ Λόγου τὰ προστάγματα καὶ τὰ αἰτήματα σὲ σύνθεση ἀρμονικὴ;

Τὸ πρόβλημα τοῦτο πολὺ ἀπασχόλησε τοὺς ἐρμηνευτὲς καὶ τοὺς κριτικούς τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ πολλὰς ἀκούστηκαν γνώμες, ἄλλοτε στερεώτερες καὶ ἄλλοτε χαλαρότερες τεκμηριωμένες, εἴτε τὴ μιὰ νὰ ὑποστηρίζουν εἴτε τὴν ἄλλη ἄποψη. Ἡ γνώμη ὅτι κύριο μέλημα τοῦ ἴδιου τοῦ Kant ἦταν τῆς ἠθικῆς ἢ θεμελίωση (καὶ ὄχι τῆς Ἐπιστήμης) φαίνεται πὺ ἔχει τοὺς περισσότερους ὀπαδούς. Ἐρμηνευτὲς καὶ ἱστορικοὶ περιώπης, ὅπως — γιὰ νὰ περιοριστοῦμε στοὺς παλαιότερους — ὁ Göring, ὁ Düring, ὁ Riehl, ὁ Laas, ὁ Volkelt, ὁ Adickes κ.ἄ. αὐτὴ τὴ γνώμη ὑποστηρίζουν: ὅτι δηλ. μέσα στὴ σκέψη τοῦ Kant ἡ δεσπύουσα τάση εἶναι ἡ «πρακτικὴ» αὐτὴ ἐπεμβαίνει κάθε τόσο καὶ ὀρίζει τὴ διεύθυνση ἢ τονίζει τὴ σημασία τῶν διάφορων θεωριῶν του (Adickes). Τὴ γνώμη αὐτὴ τὴ στηρίζουν καὶ τὴν ἐνισχύουν καὶ ὀρισμένες φράσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Kant, πὺ συχνὰ μνημονεύονται. Ἀσχολεῖται, γράφει, μ' ἕνα ἔργο τόσο περίλαμπρο, ἀλλὰ ὄχι γιὰ τοῦτο καὶ χωρὶς ἀξία, δηλ. μὲ τὸ «νὰ ἰσιώσει καὶ νὰ στερεώσει τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ μεγαλειῶδες οἰκοδόμημα τῆς ἠθικῆς»³ καὶ στὸν Πρόλογο στὴ β' ἔκδοσιν τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαρῶν Λόγου» δηλώνει: «ἀναγκάστηκα νὰ καταργήσω τὴ γνώση, γιὰ νὰ κάνω θέση στὴν πίστη ὁ δογματισμὸς τῆς Μεταφυσικῆς, δηλ. ἡ πρόληψη πὺ μπορεῖ κανεὶς στὴ Μεταφυσικὴ νὰ πάει μπροστὰ, χωρὶς κριτικὴ τοῦ καθαρῶν Λόγου, εἶναι ἡ ἀληθινὴ πηγὴ κάθε ἀπιστίας πὺ ἀντιστρατεύεται πρὸς τὴν ἠθικότητα, ἀπιστίας μὲ τὸ παραπάνω δογματικῆς ὀποτεδήποτε»⁴. Τὴ

1. Σ' αὐτὰ τὰ τρία ζητήματα συγκεντρώνεται, κατὰ τὸν Kant, κάθε διαφέρον τοῦ Λόγου, τοῦ θεωρητικοῦ ὅπως καὶ τοῦ πρακτικοῦ. Βλ. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 532.

2. Δὲν ἦταν πάντα ἐπιδοκιμαστικὴ ἡ στάση τῶν Γερμανῶν θεολόγων ἀπέναντι στὴν καντιανὴ φιλοσοφία. Οἱ ὀρθόδοξοι Λουθηρανοὶ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴν εὐαισθησία τους ὑποψιάζονταν ὅτι δὲν εἶναι τόσο στερεὸ τὸ ἔρεισμα πὺ ἡ «πρακτικὴ Θεολογία» τοῦ Kant προσφέρει στὶς ἀλήθειες τῆς πίστεως. Γιὰ τοῦτο μὲ τὴν ἐπέμβασή τους ἀπαγορεύθηκε στὴν ἀρχὴ ἀπὸ τὴ λογοκρισία ἡ ἔκδοσιν τῆς «Θρησκείας μέσα στὰ ὄρια τοῦ ἀπλοῦ Λόγου».

3. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 260.

4. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 25.

θεωρία τῆς ἰδεατότητας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ τῆ θεωρία τῆς ἐλευθερίας ὁ ἴδιος τὶς ὀνομάζει: τὰ δύο βασικά ἐρείσματα, τοὺς δύο στύλους τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος — ἀπάνω στὴν πρώτη θεμελιώνεται ἡ θεωρητική, καὶ στὴ δεύτερη ἡ πρακτική του φιλοσοφία. Ἀλλὰ νὰ πῶς συσχετίζει λογικά τὶς δύο αὐτὲς θεμελιακὲς θεωρίες: «Ἡ πραγματικότητα τῆς ἔννοιας τῆς ἐλευθερίας» γράφει «ἔχει ὡς ἀναπότρεπτην ἀκολουθία τὴ θεωρία τῆς ἰδεατότητας τῶν ἀντικειμένων, ὡς ἀντικειμένων τῆς ἐποπτείας μέσα στὸν χώρο καὶ στὸν χρόνο»¹. Τέλος μιὰ βαρυσήμαντη ὁμολογία τοῦ ἴδιου τοῦ Kant σημειωμένη στὰ κατάλοιπά του: «Ἡ κριτικὴ φιλοσοφία πηγάζει ἀπὸ τὴν ἠθική»².

Ὅτι ὁ Kant ὕστερ' ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ διαμόρφωση τοῦ συστήματός του στὴν πρακτικὴ του φιλοσοφία, πού καὶ τὸ ἀπόλυτο τῶν ἀρχῶν τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς κατοχύρωνε καὶ τὶς ἀλήθειες τῆς πίστης ἐξασφάλιζε, ἔβλεπε τὴν ἀποκορύφωση καὶ τὸ βαθύτερο νόημα, τὸν τελικὸ σκοπὸ τῆς ἐπίπονης προσπάθειάς του, εἶναι ἀναμφισβήτητο. Ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ γραμμὴ καὶ μιὰ θρησκευτικὴ νηφάλια πού τὸν ἔκανε νὰ αἰσθάνεται τὸ Χριστιανισμὸ ὄχι μέσα στοὺς νεκροὺς τύπους τῆς λατρείας οὔτε στὴν ἔκσταση τῶν μυστικῶν (ἡ Schwärmerei ἦταν ἡ ἀντιπάθειά του³) ἀλλὰ στὴν ἔλλογη πίστη πού καθαίρει ἠθικὰ καὶ στηρίζει μὲ νόμιμες ἐλπίδες τὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου — εἶναι ἀπὸ τὰ κυριότερα καὶ πιὸ ζωηρὰ τονισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐσωτερικὰ τέλεια πειθαρχημένης προσωπικότητάς του. Ἀνατροφή καὶ παιδεία, οἰκογενειακὸ καὶ φιλικὸ περιβάλλον, μελέτες καὶ τρόπος ζωῆς καλλιέργησαν καὶ χάραξαν βαθιὰ μέσα του αὐτὲς τὶς διαθέσεις. Ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις πού διαμόρφωσαν σ' αὐτὸ τὸν τύπο τὸ χαρακτήρα του, οἱ ἰσχυρότερες ἦσαν τῆς μητέρας του κ' ἐνὸς θεολόγου μὲ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ κατάρτιση, πού ἐπὶ χρόνια ἔδινε τὸν τόνο στὴν πνευματικὴ ἀτμόσφαιρα τοῦ Königsberg — τοῦ Franz Albert Schultz. «Ὁ πατέρας (του)» γράφει ὁ φίλος καὶ βιογράφος τοῦ Kant Borowski⁴ «λαχταροῦσε ἕνα γιὸ ἐπιμελῆ καὶ πού νὰ σκέπτεται ἐντελῶς τίμια ἢ

μητέρα ἤθελε νὰ ἰδεῖ σ' αὐτὸν ἀκόμη κ' ἔναν εὐσεβῆ γιὸ, κατὰ τὸ σχῆμα τῆς εὐσεβείας πού εἶχε φτιάξει μέσα της. Ὁ πατέρας ἀπαιτοῦσεν ἐργασία κ' ἐντιμότητα, ἰδιαίτερα ἀποφυγὴ κάθε ψευτιάς ἢ μητέρα κάτι περισσότερο ἀκόμα: ἀγιότητα. Ἔτσι μεγάλωσε μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Kant καὶ φαίνεται πῶς αὐτὸ ἀκριβῶς, πού ἀφηγήθηκα λίγο πρωτύτερα γιὰ τὴν μητέρα του, εἶχε τὸ ἀποτέλεσμα νὰ δείξει ὁ Kant στὴν ἠθικὴ του μιὰν ἀμείλικτη αὐστηρότητα, πρᾶγμα πού εἶναι πολὺ ὀρθό, καὶ νὰ τοποθετήσῃ ψηλὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀγιότητος πού, ἀπροσπέλαστη καθὼς εἶναι, μᾶς ἐξασφαλίζει τὴ βεβαιότητα [γιὰ τὴν ὑπαρξὴ] ἐνὸς ἄλλου κόσμου. Αὐτὴ ἡ ἀπαίτηση τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου του, νὰ εἴμαστε ἀγιοί, εἶχεν ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς τεθεῖ ἀπὸ τὴν καλὴν τοῦ μητέρα πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο». Καὶ προσθέτει σὲ ὑποσημείωση: «Ἐδῶ σημειώνω ἰδιαίτερα ὅτι ὁ Kant οὔτε ἀλλάξε αὐτὴ τὴν περικοπὴ μέσα στὸ χειρόγραφο μου⁵, οὔτε πρόστεσε κοντὰ καμιά παρατήρηση, ἄρα τὴν ἐπιδοκίμασε. Ἡ σελίδα αὐτὴ ρίχνει ἀπάνω στὸν ριγκορισμὸ τῆς ἠθικῆς του ἕνα ἀσφαλῶς ὄχι ἀσήμαντο φῶς». Ὅσο γιὰ τὸν Franz Albert Schultz, αὐτὸς ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ εὐσεβισμοῦ (pietismus)⁶ στὴ Γερμανία τῶν χρόνων ἐκείνων, διευθυντὴς στὸ Kollegium Fridericianum (τῶν εὐσεβιστῶν ἴδρυμα) κ' ἔπειτα καθηγητὴς στὸ πανεπιστήμιον τοῦ Königsberg. Ἡ μητέρα τοῦ Kant πού θαύμαζε τὸν Schultz καὶ παρακολουθοῦσε μὲ ζῆλο τὸ κήρυγμά του, σ' αὐτὸν ἐμπιστεύθηκε τὴν παιδείαν τοῦ γιοῦ της. Ὁ Kant ἐφοίτησε ὀκτῶ χρόνια στὸ Kollegium Fridericianum καὶ κατόπι στὸ Πανεπιστήμιον παρακολούθησε καὶ μαθήματα τοῦ Schultz πού δίδασκε Δογματικὴ. Συνδέθηκε μαζί του κ' ἐκεῖνος μὲ τὴν ἐπιρροήν του τὴ μεγάλη βοήθησε τὸν Kant στὴν ἀκαδημαϊκὴ του σταδιοδρομία. Εἶναι ἀπὸ τοὺς λίγους πού καὶ μὲ τὴν διδασκαλίαν του, ἀλλὰ προπάντων μὲ τὸ χαρακτήρα του (ἠθικὴ εὐθύτητα καὶ ἀληθινὴ εὐσεβεία) ἐπηρέασε βαθιὰ τὸ μεγάλο φιλόσοφο τοῦ Königsberg.

Μέσα στὸ περιβάλλον τοῦτο καὶ μὲ τέτοιαν ἀνατροφή καὶ παιδείαν διαμορφώθηκε θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ ὁ χαρακτήρας τοῦ Kant. Ἐπειτα μιὰ ζωὴ ὀλόκληρη ἀφιερωμένη στὴ μελέτη, στὴ συγγραφὴ καὶ στὴ διδασκαλίαν, χωρὶς ἄλλες χαρὲς καὶ ἀ-

1. «Über die Fortschritte der Metaphysik», Werke (Hartenstein, β' ἔκδ.) τόμ. VIII, σελ. 573.

2. Reicke «Lose Blätter aus Kants Nachlass» τόμ. I (Königsberg 1889) σελ. 217.

3. Βλ. ἀνάμεσα σ' ἄλλες περικοπὲς καὶ «Kr. d. prat. Vern.» σελ. 127. Στὸ σημεῖο τοῦτο (ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα) ἦταν ἐντελῶς σύμφωνος μὲ τὸν Rousseau πού γράφει: «J'ai blâmé les extases des mystiques; je les blâme encore quand elles nous détachent de nos devoirs, et que, nous dégoûtant de la vie active par les charmes de la contemplation, elles nous mènent au quiétisme», «Julie ou la Nouvelle Héloïse» part. VI, lettre 8 (Oeuvres complètes, Paris—Didier 1834, τόμ. II, σελ. 323· βλ. καὶ σελ. 325, ὑποσημ.).

4. Ludwig Ernst Borowski «Darstellung des Lebens und Charakters Im. Kants» Königsberg 1804, σελ. 22 - 23.

5. Ὁ Kant διάβασε προτοῦ δημοσιευτοῦν τὰ χειρόγραφα τοῦ Borowski κ' ἔκανε διαγραφὰς καὶ διορθώσεις.

6. Ζωηρὴ θρησκευτικὴ κίνηση στὴ Γερμανία τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, ἀντιμέτωπη πρὸς τὸν ὀρθόδοξο Λουθηρανισμό· ἤθελε καὶ ἀσκοῦσε τὸ Χριστιανισμὸ σὰ ζωντανὴ θρησκείαν θερμῆς πίστης στὸ Θεὸ καὶ ἠθικῆς ἀγνότητος.

πολαύσεις ἐξόν ἀπὸ 'κεῖνες ποὺ χαρίζει στὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο ὁ «θεωρητικὸς βίος», ζωὴ ὀργανωμένη ἕως τὶς μικρότερες λεπτομέρειές της μὲ αὐστηρὴ καὶ σοφὴ πειθαρχία, ὅπου ὄχι μόνον τὸ ἀπὸ τὴ φύση του δυσήνιο θυμικὸ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἀσθενικὸ σῶμα ἔμαθε νὰ ὑποτάσσεται στοὺς ὀρισμούς τῆς ἔλλογης θέλησης, ρίζωσαν βαθιὰ μέσα του τὴν πεποίθηση ὅτι ἕνα καὶ μόνον ἀποτελεῖ τὴν ὑψηλὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου: ὁ ἠθικὸς προορισμὸς του. Πλάσμα χαμένο μέσα στὸν ἀπειρο χῶρο καὶ στὸν ἀπειρο χρόνο τῆς δημιουργίας, ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ κι' ἀντικρίξει τὸν ἑναστρο οὐρανὸ ἀπὸ πάνω του χωρὶς νὰ συντρίβεται ἀπὸ τὴ δική του, μηδαμινότητα, μόνον γιατί αἰσθάνεται μέσα του κάτι ἰσότιμο μ' ἐκεῖνον: τὸν ἠθικὸ νόμο. «Δυὸ πράγματα γεμίζουν τὴν ψυχὴ μὲ θαυμασμὸ καὶ σεβασμὸ ποὺ ὄλο καὶ ἀνανεώνονται καὶ μεγαλώνουν, ὅσο ἀσχολεῖται μ' αὐτὰ ἡ σκέψη πῶς συχνὰ καὶ πῶς ἐπίμονα: ὁ ἑναστρος οὐρανὸς ἀπὸ πάνω μου καὶ μέσα μου ὁ ἠθικὸς νόμος».¹ Τί ἄλλο λοιπὸν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς καὶ τὸ βαθύτερο νόημα μιᾶς πραγματικῆς, μιᾶς ἀξίας τοῦ ὀνόματός της φιλοσοφίας παρὰ τὸ πῶς νὰ δείξει τὴν ἔκταση καὶ τὴ σημασία τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ πῶς νὰ θεμελιώσῃ γνωσιολογικὰ καὶ μεταφυσικὰ τὸν ὄρο καὶ τὴν προϋπόθεση τοῦ νόμου τούτου—τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας; Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καμιά φιλοσοφικὴ σύνθεση δὲν μπορεῖ ν' ἀντιμετρηθεῖ μὲ τὸ σύστημα τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας καὶ δίκαια ὁ Kant, ἀπολογιστικὰ σταθμίζοντας τὴ μακροχρόνια προσπάθειά του, στὸ κατόρθωμά της τοῦτο ἔβλεπε τὴν ἀξία της.

Ἦταν ὁμοίως ἐξ ἀρχῆς, πρὶν ἀκόμα δηλ. πάρῃ ὀριστικὴ συγκρότηση καὶ μορφή, πρὶν παγιωθεῖ καὶ ὀλοκληρωθεῖ τὸ σύστημά του, αὐτὴ καὶ μόνη, αὐτὴ ἀποκλειστικὰ ἢ συνειδητὴ πρόθεσή του, τὸ κίνητρο τῶν στοχασμῶν του; Δὲν φαίνεται πιθανὸ—καὶ στὸ σημεῖο τοῦτο ἐμεῖς εἴμαστε σὲ θέση, ὅπως εἶναι φυσικὸ, νὰ κρίνομε ἀντικειμενικότερα, ὀρθότερα καὶ ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιο, ἀφοῦ μπορούμε πολὺ εὐκολώτερα, ἀπ' ὅσο μπορούσε (ἢ καὶ ἤθελεν) ἐκεῖνος, νὰ μετατοπιστοῦμε ἀπὸ τὸ τέρμα στὴν ἀφειρητρία καὶ νὰ μελετήσομε τὸ ἔργο του στὴν ἐξέλιξή του ἀπὸ τὰ πρῶτα δημοσιεύματα ἕως τὰ τελευταῖα, τὰ κλασικὰ πιά συγγράμματα τῆς ἐποχῆς τῆς τόσο ἀργοπορημένης ὀριμότητας. Ἀπὸ τίς κύριες δονήσεις τοῦ πνεύματός του ἐκεῖνη ποὺ φανερώθηκε πρωϊμότερα κ' ἐντονώτερα ἦταν τὸ πάθος καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ Kant γιὰ τὴν ἐπιστήμη, γιὰ τὴν ἐπιστήμη τοῦ Newton, ποὺ τοῦ ἀποκάλυψε ὁ δάσκαλός του Martin Knutzen. Μὲ μιὰν ἀπὸ τίς πρῶτες του μελέτες («Allgemeine Naturge-

schichte und Theorie des Himmels» 1755) κάνει τὴν γενναία προσπάθεια νὰ ἐπεκτείνει (μὲ μιὰν ὑπόθεση γνωστὴ σήμερα μὲ τὸ ὄνομα θεωρία τοῦ Kant-Laplace) ἕως τὰ ἔσχατα δυνατὰ ὄριά της τὴν ἐπιστημονικὴ ἐξήγηση τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος μὲ ἀφειρητρία τίς βασικὲς ἀρχές τῆς νευτώνειας Φυσικῆς. Καὶ στὴ λατινικὰ γραμμένη ἐργασία του ποὺ δημοσιεύεται τὸν ἴδιο χρόνο: «Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio» ἐρμηνεύει καὶ διορθώνει τίς ιδέες τοῦ Leibniz καὶ τοῦ Wolff γιὰ τίς πρῶτες ἀρχές μὲ τρόπο ποὺ νὰ ἑναρμονίζονται μὲ τοὺς λογικοὺς ὄρους τῆς ἐπιστήμης—τῆς ἐπιστήμης ὅπως τὴν ἐννοοῦσε καὶ τὴν καλλιέργησε ὁ Newton. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ὁ Kant, διαπαιδαγωγημένος μὲ τὴν ὀρθολογικὴ φιλοσοφία τῆς σχολῆς Leibniz-Wolff, ποὺ μὲ ὄλες τίς ἀντιρρήσεις του τὴν ἐθαύμαζε γιὰ τὴν αὐστηρὰ λογικὴ μέθοδό της, μόνην ἱκανὴ—καθὼς ἐπίστευε—νὰ συγκροτήσῃ μιὰν ἀξία τοῦ ὀνόματός της ἐπιστήμη,² εἶχεν ἐμποτισθεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τοῦ «Διαφωτισμοῦ» ποὺ λάτρευε τὸν ὀρθὸ Λόγο καὶ αὐτὸν θεωροῦσε σὰν τὴ μόνη ἀπεριόριστη αὐθεντία, τὴ δύναμη ποὺ μπορεῖ νὰ ὑψώσει τὸν ἄνθρωπο ἕως τὴν ἐπίγνωση τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς δυνάμεώς του. Στὸ ἄρθρο του «Was ist Aufklärung?» ἔγραψε τὸν καλύτερο ὕμνο πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ πνεῦμ' αὐτό, λέγει, σὲ τοῦτο κατατείνει: ν' ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ κάθε κηδεμονία, νὰ τοῦ δώσει τὴ δύναμη νὰ χρησιμοποιεῖ τὴ διάνοιά του γιὰ ρυθμιστὴ τῆς ζωῆς του κ' ἔτσι μόνος του, στὴν ἐνηλικίωση φτασμένος, νὰ λευτερωθεῖ ἀπὸ τὸ ζυγὸ κάθε ἐξωτερικῆς αὐθεντίας. Newton, Wolff, πνεῦμα τῆς Aufklärung ἦταν στὴν περίοδο αὐτὴ τῆς ζωῆς του τὰ ὀδηγητικὰ του ἀστέρια—καὶ πίσω ἀπ' ὄλα τὸ ἴνδαλμά του: ἡ ἐπιστήμη, Μαθηματικὴ Φυσικὴ καὶ Μεταφυσικὴ, στέρεα, ἀσάλευτα ἐδραιωμένη στὸν πανεξουσιαστὴ Λόγο.

Ἀπὸ τὴ νάρκη αὐτῆς τῆς μακάριος πίστης κι' αἰσιοδοξίας φαίνεται πῶς ξύπνησε τὸν Kant ἡ μελέτη τοῦ David Hume· ὁ ἴδιος τουλάχιστον ὁμολογεῖ στὰ «Προλεγόμενα

2. «Στὴ σύνθεση ἐνὸς μελλοντικοῦ συστήματος Μεταφυσικῆς πρέπει κάποτε ν' ἀκολουθήσομε τὴν αὐστηρὴ μέθοδο τοῦ διαπρεπῆ Wolff, τοῦ μεγαλύτερου ἀπ' ὄλους τοὺς δογματικοὺς φιλοσόφους, ποὺ ἔδειξε πρῶτος μὲ τὸ παράδειγμά του (καὶ μὲ τὸ παράδειγμα τοῦτο δημιούργησε αὐτὸ τὸ πνεῦμα τῆς βαθύτητας ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη σβῆσει στὴ Γερμανία) πῶς μπορεῖ κανεὶς μὲ τὴν κανονικὴ θέση τῶν ἀρχῶν, τὸ σαφὴ καθορισμὸ τῶν ἐννοιῶν, τὴν ἐπίμονη αὐστηρότητα τῶν ἀποδείξεων, τὴν ἀποφυγὴ τῶν παράτολμων πηδημάτων στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀκολουθιῶν, νὰ μπεῖ στὸν ἀσφαλὴ δρόμο μιᾶς ἐπιστήμης. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον ἦταν καμωμένος γιὰ νὰ δώσει στὴ Μεταφυσικὴ αὐτὸ τὸν ἐπιστημονικὸ χαρακτήρα, ἐάν τοῦ ἤρχότανε ἡ ἰδέα νὰ προετοιμάσῃ πρῶτα τὸ ἔδαφος μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ ὀργάνου, δηλ. τοῦ ἴδιου τοῦ καθαροῦ Λόγου», «Kr. d. rein. Vern.», Πρόλογος στὴ β' ἐκδ., σελ. 28.

1. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 167 - 168.

σὲ κάθε μελλοντικὴ Μεταφυσικὴ» ὅτι ὁ Hume τὸν ἔκανε ν' ἀποτινάξει τὸ λήθαργο τοῦ δογματισμοῦ.¹ Ὁ ριζικός ἐμπειρισμὸς τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου, ποὺ εἶχε στὸ βάθος ἕναν ἔντονο σκεπτικισμό, ἦταν πραγματικὰ γιὰ τὸ θαυμαστὴ τοῦ Newton καὶ τὸ μαθητὴ τοῦ Wolff δυνατὸς κλονισμὸς: ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, θεμελιωμένη στὴ γενικὴ ἀρχὴ τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας τῶν φαινομένων, ἀπογυμνωτότανε μὲ τὶς ὀξύτερες ἀναλύσεις τοῦ Hume ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ κῦρος τῆς—οὔτε ἀπόλυτη ἦταν πιά οὔτε ἀναγκαῖα, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ποὺ τῆς χρῆσιμευε γιὰ ἔρεισμα. Ἡ σύμπτωση καὶ τὸ τυχαῖο, μ' ἕναν ὄρο ἰσχυρὴ σχετικότητα, εἰσορμοῦσε μὲ αὐτὸ τὸν ἀκαταγώνιστο στὰ ἐπιχειρήματά του ἐμπειρισμὸ στὸ ἱερὸ τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸ βεβήλωνε ἀνεπανόρθωτα. Ἄν ἀκόμη καὶ οἱ γενικὲς ἀρχές, ὅπου θεμελιώνει τὸ οἰκοδόμημά της ἡ Ἐπιστῆμη τῆς Φύσης, παράγονται ἀναλυτικὰ ἀπὸ τὶς ἐμπειρικὲς διαπιστώσεις, ἂν ἐπομένως πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἡ ἐμπειρία, καθολικὴ καὶ ἀναγκαῖα δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ὅπως πιστεύει ὁ δογματικὸς ὀρθολογισμὸς. Αὐτὸ τὸν κίνδυνο, ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν ἐπιστῆμη, τὸν ἔνοιωσε βαθύτατα ὁ Kant καὶ προσπάθησε μὲ κάθε τρόπο νὰ τὸν ἀποτρέψει.

Ὅτι ἡ τάση αὐτὴ, ἡ ἐπιθυμία δηλ. τοῦ Kant νὰ προασπίσει τὸ κῦρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας ἀπὸ τὶς ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ, μὲ τὸν αὐστηρὸ καθορισμὸ τῆς συμβολῆς τῆς ἐμπειρίας στὴν ἀρτίωση τῆς γνώσης καὶ μὲ τὴν ἀναλυτικὴ διακρίβωση τῶν προεμπειρικῶν (a priori) ἀρχῶν τῆς ἐποπτείας καὶ τῆς νόησης, ποὺ πρυτανεύουν στὴ συγκρότηση τῶν ἐπιστημονικῶν ἐννοιῶν, ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια κίνητρα τῆς σκέψης του, ὅταν κατάστρωνε μέσα στοὺς διαλογισμοὺς του καὶ σύνθετε τὴν πρώτη του ὀγκώδη «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου», δὲν μπορεῖ σοβαρὰ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ὅ,τι τὸν ἀπασχολοῦσε βασανιστικὰ τὴν ἐποχὴν ἐκεῖνη καὶ θέρμαινε τὴ μεγάλη του διάνοια ἦταν πρῶτ' ἀπ' ὅλα νὰ κερδηθεῖ ἡ ὑπόθεση τῆς ἐπιστήμης. Ἄλλὰ ἕνα ἔργο κατὰ τὸ περιεχόμενο πολυσύνθετο, ἔργο ζωῆς, ποὺ κυοφορήθηκε ἐπίπονα ἐπὶ τόσα χρόνια, δὲν εἶναι ποτὲ τόσο ἀπλὸ στὰ ἐλατήριά του γιὰ νὰ χωρέσει εὐκόλα μέσα σ' ἕνα συμμετρικὸ ἐξηγητικὸ σχῆμα. Κατὰ τὴν πορεία τῆς ἐργα-

σίας φυσικὸ ἦταν καὶ ἄλλα ἐλατήρια ποὺ δροῦσαν ἀπὸ καιρὸ μέσα στὴ συνείδηση τοῦ φιλοσόφου, ἄλλοτε στὸ πρῶτο ἐπίπεδο καὶ πιὸ συχνὰ στὰ βάθη τῆς μυστικῆς, ἀλλὰ ἰσχυρὰ, νὰ μπῆκαν στὴ μέση συμμαχώντας μὲ τὸν δεσπίζοντα τόνο καὶ νὰ σημείωσαν μὲ τὴν καταβολὴ τους καὶ τὴ δική τους παρουσία μέσα στὸ ξετύλιγμα καὶ στὴν ἀλληλουχία τῶν στοχασμῶν του. Τὰ σπέρματα τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Kant ὑπάρχουν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ Λόγου» σκόρπια μέσα στὰ ἔργα τῆς προκριτικῆς περιόδου. Τὸ κλίμα ποὺ δημιουργήσε μὲ τὴ νέα θέση τοῦ γνωσιολογικοῦ προβλήματος ἡ πρώτη μεγάλη Κριτικὴ, ἦταν πρόσφορο πολὺ γιὰ νὰ βλαστήσουν μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Ἀναπτύχθηκαν λοιπὸν καὶ ἀρχισαν κι' αὐτὰ μὲ τὸν τρόπο τους νὰ ἐπηρεάζουν καὶ νὰ κατευθύνουν τὴ συνθέτουσα σκέψη πρὸς τὸ δρόμο ποὺ θὰ ἐξασφάλιζε καὶ τὴ δική τους ἀνθηση καὶ καρποφορία. Ἐτσι σιγά-σιγά ὀρθώνεται ἀπέναντι στὴν ἔννοια τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῆς φυσικῆς ἀναγκαιότητος, στὴν ἀρχὴ τῆς αἰτιότητος ποὺ ἀποτελεῖ τὴ λογικὴ σπονδύλωση τοῦ κόσμου τῶν φαινομένων, ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας, ἀνταύγεια τοῦ κόσμου τοῦ Ἀπολύτου, βάθος καὶ δικαίωση τῶν νόμων τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Λίγο ἀκόμη καὶ τὸ σύστημα ὀλόκληρο θὰ πολωθεῖ γύρω ἀπὸ τὶς δύο κεντρικὲς του ἐστίες—τὸν θεωρητικὸ Λόγο ποὺ μὲ τὸν κατηγορικὸ του ὀπλισμὸ διασφαλίζει τὴν ἀντικειμενικότητα καὶ τὸ κῦρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας, καὶ τὸν πρακτικὸ Λόγο ποὺ μὲ τὴ νομοθεσία του ρυθμίζει, κατηγορηματικὰ προστάζοντας, τοὺς τρόπους τῆς ἠθικῆς διαγωγῆς. Στὸ βάθος δὲν πρόκειται γιὰ δύο ἀνεξάρτητες ἐστίες, γιὰ δύο χωριστοὺς «Λόγους». Γιατὶ ἕνας καὶ ὁ ἴδιος εἶναι πάντα ὁ Λόγος ἀλλὰ μὲ δύο χρήσεις: τὴ θεωρητικὴ καὶ τὴν πρακτικὴ. Ἡ θεωρητικὴ προετοιμάζει τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν πρακτικὴ μὲ τὴν πρακτικὴ χρῆση τοῦ ὁ Λόγος φτάνει στὴν ἀποκορύφωση καὶ στὴν ὀλοκλήρωσή του.

Αὐτὴ τὴν τέλεια ἰσορρόπηση τοῦ συστήματος ὁ Kant τὴν ἐκθέτει παραστατικὰ σὲ μιὰν ἔξοχη σελίδα τῆς «Κριτικῆς τοῦ πρακτικοῦ Λόγου», ποὺ ἀξίζει νὰ τὴν παραθέσουμε ὀλόκληρη, γιὰ τὸ τέλος τῆς ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει ὅτι ὁ δρόμος πρὸς αὐτὴ τὴν κατάκτηση τοῦ πνεύματος περνάει κατ' ἀνάγκη πρῶτ' ἀπὸ τὴν Ἐπιστῆμη: «Ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ θεωρητικοῦ Λόγου θὰ πεισθεῖ ἐντελῶς πόσο ὑπέρτατα ἀναγκαῖα, πόσο χρησιμὴ ἦταν γιὰ τὴ Θεολογία καὶ τὴν ἠθικὴ ἐκεῖνη ἡ ἐπίπονη παραγωγή (Deduction) τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο μὲ αὐτὴν μπορούμε, ἐὰν τοποθετήσουμε τὶς κατηγορίες στὴν καθαρὴ νόηση, νὰ ἀποφύγομε νὰ τὶς θεωρήσουμε μαζὶ μὲ τὸν Πλάτωνα ἔμφυτες, καὶ ἀπάνω τους νὰ στηρί-

1. Αὐτὴ τὴ συγκλονιστικὴν ἐπίδραση τοῦ Hume ἀπάνω στὸν Kant ὁ Benno Erdmann («Kant und Hume um 1762» μέσα στὸ Archiv für Geschichte der Philosophie, τόμ. 1, σελ. 62-67) τὴν τοποθετεῖ χρονολογικὰ ὕστερ' ἀπὸ τὸ 1772, ἐκεῖ γύρω στὸ 1774. Καὶ πρῶτύτερα ἐγνώριζε τὸ ἔργο τοῦ Hume ὁ Kant, ἀφοῦ ὁ ἴδιος τὸν μνημονεύει στὶς «Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und des Erhabenen» ποὺ δημοσιεύθηκαν τὸ 1764. Ἄλλὰ τότε ἔβλεπε τὸν Hume σὰν ἠθικοφιλόσοφο καὶ δοκιμιογράφου, ὄχι ἀκόμη σὰν κριτικὸ τοῦ ἀνθρώπινου Λόγου.

ξομε ἀπειρες ἀξιώσεις με θεωρίες τοῦ Ὑπεραισθητοῦ, ὅπου δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τέλος, ἔτσι ὁμοίως νὰ κάνομε τὴ Θεολογία μαγικὸ φανὸ χιμαιρῶν· ἐὰν πάλι τις θεωρήσομε ἐπίκτητες, νὰ ἐμποδίσομε νὰ περιορίζεται μαζί με τὸν Ἐπίκουρο ἢ ὁποιαδήποτε γενικά χρήση τους με πρόθεση πρακτικὴ, ἀπλῶς μόνο σὲ ἀντικείμενα καὶ προσδιοριστικὰ αἷτια τῶν αἰσθήσεων. [Αὐτὰ μποροῦμε τώρα νὰ τ' ἀποφύγομε καὶ νὰ τὰ ἐμποδίσομε], ἀφοῦ ἡ κριτικὴ σ' ἐκείνη τὴν παραγωγή ἀπόδειξε πρῶτον ὅτι οἱ κατηγορίες δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ προέλευση, ἀλλὰ ἔχουν ἀρρίστην καθαρὴ νόηση τὴν ἔδρα καὶ τὴν πηγή τους· καὶ δεύτερον ὅτι, ἀφοῦ ἀναφέρονται σὲ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν βέβαια θεωρητικὴ γνώση μόνον ἐφόσον ἐφαρμόζονται σὲ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ ἐφαρμοζόμενες σ' ἐν ἀντικείμενο, πού δίνεται διαμέσου τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ Λόγου, μᾶς ἐξυπηρετοῦν στὸ νὰ σκεπτόμαστε με ὀρισμένο τρόπο τὸ Ὑπεραισθητό, ὁμοίως μόνον ἐνὸσω τοῦτο διακαθορίζεται με τέτοια κατηγορήματα πού κατ' ἀνάγκην ἀνήκουν στὴν καθαρὴ, ἀρρίστη δοσμένη πρακτικὴ πρόθεση καὶ στὴ δυνατότητά της. Θεωρητικὸς περιορισμὸς τοῦ καθαροῦ Λόγου καὶ πρακτικὴ ἐπέκταση τοῦ Λόγου τούτου τὸν φέρνουν σ' ἐκείνη τὴ σχέση τῆς ἰσότητος [ἐνν. τὴν ἰσορροπία], ὅπου γενικά ὁ Λόγος μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ σκόπιμα, καὶ τὸ παράδειγμα τοῦτο ἀποδείχνει καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο ὅτι ὁ δρόμος πρὸς τὴ σοφία, ἐὰν πρέπει νὰ γίνῃ ἀσφαλὴς καὶ ὄχι ἀβαστος ἢ ἀποπλανητικὸς, σ' ἐμᾶς τοὺς ἀνθρώπους ἀναπόφευκτα πρέπει νὰ περάσει μέσ' ἀπὸ τὴν Ἐπιστήμη· ὅτι ὁμοίως αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὸ τὸ στόχο, γιὰ τοῦτο μπορεῖ κανεὶς νὰ πεισθεῖ μόνον ἀφοῦ ἡ Ἐπιστήμη ἀποτελειωθεῖ»¹.

Ἀπὸ τίς ἀναλύσεις μας προκύπτει ὅτι ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ Kant, στὰ πρῶτα τουλάχιστο βήματά της, τὰ πιὸ ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸν τόνο τοῦ συστήματος, διαμορφώθηκε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ· ὅσο ὁμοίως ἀναπτυσσότανε, τόσο ἡ συνάφειά της με τίς γενικὲς γραμμὲς τῆς Ἠθικῆς καὶ τῆς Θεολογίας γινότανε στενώτερη, ἔτσι πού στὸ τέλος συγκλίνοντες ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ πρακτικὴ φιλοσοφία τοῦ ἀδελφώθηκαν ἀρμονικὰ μέσα στὸ ἴδιο σύστημα. Τὸ θεωρητικὸ διαφέρων μέ-

σα σ' ἓνα σοφὸ τῆς περιωπῆς τοῦ Kant ἦταν πολὺ ἰσχυρὸ, ὁ παλμὸς τοῦ καθαροῦ ἐπιστήμονα μέσα του πολὺ ἔντονος καὶ ποτὲ δὲν θὰ θυσίαζε τὴ γνώση γιὰ χάρη τῆς πίστεως—αὐτὸν Ἰσα-Ἰσα τὸ θρίαμβο πανηγύρισε ἡ μεγάλη του διάνοια· πού ἀνακάλυψε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ θεωρητικὸς Λόγος, κινούμενος στὴ δική του ἀποκλειστικὰ τροχιά, ἔρχεται νὰ ἐνισχύσει τὸν πρακτικὸ Λόγο στοὺς νόμους καὶ στὰ αἰτήματά του. Ἄν, ἀντὶ νὰ συμβεῖ τοῦτο, γινότανε τὸ ἀντίθετο, ἂν δηλ. ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία ἔδειχνε ἀναντίρρητα τὸ ἀτοπο τῶν ἀρχῶν τῆς πρακτικῆς, ὁ ἴδιος ὁ Kant μᾶς λέγει με παρρησίαν ἀξιοθαύμαστη τί δὲν θὰ δυσκολευότανε καθόλου νὰ πράξει: «Ἄν ὑποθέσομε» γράφει στὸν πρόλογο τῆς β' ἐκδόσεως τῆς μεγάλης Κριτικῆς του «ὅτι ἡ Ἠθικὴ προϋποθέτει κατ' ἀνάγκην τὴν ἐλευθερία (στὸ πιὸ αὐστηρὸ νόημά της)... ἀλλὰ ὅτι ὁ θεωρητικὸς Λόγος ἔχει ἀποδείξει ὅτι δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος νὰ ἐννοηθεῖ ἡ ἐλευθερία, τότε πρέπει κατ' ἀνάγκην ἡ προϋπόθεση ἐκείνη, δηλ. ἡ Ἠθικὴ, νὰ κάνει τόπο σ' ἐκείνην πού τὸ ἀντίθετό της περικλείνει μιὰν ὀλοφάνερη ἀντίφαση»². Αὐτὸ εἶναι τὸ χρέος τοῦ φιλοσόφου, καὶ μάλιστα τοῦ κριτικοῦ φιλοσόφου. Ὡστε στὸ ζήτημά μας τὴν ὀρθὴ ἀποψη ὑποστηρίζει ὁ Em. Boutroux, ὅταν γράφει ὅτι παρερμηνεύει τὴν καντιανὴ φιλοσοφία ἐκεῖνος πού νομίζει ὅτι ὕστερα ἀπὸ ὀρισμένο σημεῖο ἡ φιλοσοφία αὐτὴ κάμπτεται καὶ παίρνει αὐθαίρετη διεύθυνση· πρέπει μᾶλλον νὰ τὴ φαντασθοῦμε ὅτι ἐργάζεται γιὰ ν' ἀποκαταστήσει τὴν ἀρμονία ἀνάμεσα σὲ δύο θεωρίες, πού κάθε μιά τους διαμορφώθηκε χωριστὰ³. Με τὸ ἴδιο πνεῦμα γράφει κ' ἕνας βαθὺς μελετητὴς καὶ ἐρμηνευτὴς τοῦ Kant, ὁ Victor Delbos: «Εἶναι βέβαιο ὅτι σὲ διάφορες στιγμὲς τοῦ ἐξελιγμοῦ τῆς καντιανῆς σκέψης ἡ ἰδέα νὰ θεμελιώσῃ τὴν Ἠθικὴ, ὡς εἰποῦμε μάλιστα: ὀρισμένην Ἠθικὴν, ἔκανε τὴν ἐπέμβασή της ὡς παράγων πολὺ σημαντικὸς· ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ ζήτησε νὰ μετατραπῇ σὲ θεωρία μόνον με τὴ μεσολάβηση συλλήψεων καθαρὰ θεωρητικῶν, πολλὰς ἀπὸ τίς ὁποῖες εἶχαν ἀρχικὰ περιεχόμενον πάρα πολὺ ἀπομακρυσμένο ἀπ' αὐτήν, σὲ βαθμὸ πού δὲν ἦταν δυνατόν νὰ παραχθοῦν ἀποκλειστικὰ γιὰ χάρη δικῆς της»⁴.

2. «Kr. d. rein. Vern.» σελ. 24.

3. «Rôle de la Dialectique transcendante», Revue des Cours et Conférences, 4e année (1895-1896), Ire série, σελ. 632 - 633.

4. «La philosophie pratique de Kant (2η ἐκδ. Paris 1926) σελ. 65.

1. «Kr. d. prakt. Vern.» σελ. 147.

V

Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἔρευνα πού κάναμε μέσα στὰ κείμενα τοῦ Kant, γιὰ νὰ ἀνιχνεύσουμε τίς προσωπικὲς προθέσεις του σὲ συσχέτιση μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ νόημα τῶν κεντρικῶν ἰδεῶν τῆς φιλοσοφίας του καὶ μὲ τὴ σημασία πού ἔδωσαν σ' αὐτὸ τὸ βαθὺ καὶ πηγαῖο φιλοσοφικὸ ἔργο οἱ σύγχρονοι καὶ οἱ μεταγενέστεροί του, εἶναι, συνοπτικὰ διατυπωμένο, τὸ ἑξῆς:

1. Πρόθεση τοῦ Kant ἦταν ἀσφαλῶς νὰ ἀνανεώσει καὶ νὰ θεμελιώσῃ ἀπάνω σὲ βάσεις στερεές τὸν ὀρθολογισμό, ἡ δὲ ὑψίστη ὅμως κριτικὴ του, πού ἔδειξε τὰ ὅρια τοῦ Λόγου κατὰ τὴ θεωρητικὴ λειτουργία καὶ χρῆση του, ἀπόληξε στὸ ἀντίθετο ἀποτέλεσμα, καὶ ἔτσι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία ἔθρεψε καὶ δυνάμωσε τίς ἀντιρασιοναλιστικὲς τάσεις πού ἀργότερα θριάμβευσαν στὴν Εὐρώπη μὲ τὴν ἀνθηση τοῦ ρομαντισμοῦ.

2. Πολέμιος τῆς Μεταφυσικῆς δὲν ὑπῆρξεν ἐμπρόθετα ὁ μεγάλος Γερμανὸς φιλόσοφος· ἀπεναντίας προσπάθησε νὰ ἀνακαινίσῃ τὴ μεταφυσικὴ σκέψη καὶ νὰ δείξῃ μὲ ποῖο τρόπο μπορεῖ νὰ ξεκαθαρίσῃ καὶ νὰ κάνει βεβαιότερες τίς ἀλήθειές της. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ μεταφυσικὲς ἰδέες, κατὰ τὸν Kant, ἔχουν ἐρείσματα ὄχι θεωρητικά, ἀλλὰ πρακτικά, ἀντλοῦν δηλαδὴ τὸ κύρος τους ὄχι ἀπὸ τὴ λογικὴ σκέψη, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἠθικὸ φρόνημα καὶ τὴν ἠθικὴ πράξη,

καὶ ἐδῶ ἡ φιλοσοφία του ἔπαιξε στὴν ἱστορία τοῦ στοχασμοῦ ρόλο ἀντίθετο πρὸς τίς προθέσεις τοῦ δημιουργοῦ· τῆς: στοὺς χρόνους τοῦ ἐπιστημονισμοῦ ἢ Μεταφυσικῆ, ὡς φιλοσοφικὴ μάθηση, θεωρήθηκε δογματισμὸς ἀσυμβίβαστος μὲ τίς ἀρχές καὶ τὸ πρόγραμμα τῆς αὐστηρᾶ κριτικῆς σκέψης.

3. Κύριο μέλημα τοῦ Kant ἦταν νὰ κατοχυρώσῃ τὴν αὐτοσύνειδη καὶ συστηματικὴ γνῶση, κατὰ πρῶτο λόγο τοῦ φυσικοῦ κόσμου, νὰ διασφαλίσῃ δηλαδὴ τὸ κύρος τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τίς ἐπιθέσεις τοῦ σκεπτικισμοῦ. Ὄταν ὅμως στὴν προσπάθειά του νὰ ἐπεξεργαστεῖ τὴν κριτικὰ ὀρθὴ καὶ γόνιμη μέθοδό της ἔφτασε στὴν πεποίθησή ὅτι ἡ θεωρητικὴ γνῶση μὲ τίς ἀρχές καὶ τὰ μέτρα της δὲν καλύπτει ὀλόκληρο τὸ πλάτος τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἀλλ' ἀπλώνεται μόνο σ' ἓνα στενὸ τομέα της, εἶδε σ' αὐτὸ τὸν περιορισμὸ τὴν εὐπρόσδεκτη ἐγγύηση ὅτι μένουν ἄτρωτοι ἀπὸ τὰ βέλη τῆς ἀμφιβολίας οἱ νόμοι τοῦ πρακτικοῦ Λόγου, ἀδιάβλητες οἱ προσδοκίες τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, ἀθικτες οἱ ἠθικὲς ἀξίες καὶ οἱ μεγάλες ἀλήθειες τοῦ δόγματος—καὶ μὲ χαρὰ ἡ αὐστηρὰ ἠθικὴ καὶ εὐλαβικὴ ψυχὴ του διαπίστωσε πόσο ἡ φιλοσοφία του, ἀντὶ νὰ κλονίξῃ, στερεώνει ἰσχυρότερα τὰ βάρη τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, ὅπως τὴν δραματιζότανε ὁ βαθὺς καὶ γνήσιος οὐμανισμὸς του.

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

